

ज्ञानाचे प्रतीक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादन आणि मांडणी

प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने, प्रा. व्ही. एन. रामटेके, प्रा. डॉ. संदिप एस. सालुंके

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२९ व्या जयंती वर्षानिमित्त
संपादित ई-ग्रंथ

ज्ञानाचे प्रतिक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक

प्राचार्य, डॉ. जे. बी. अंजने,
प्रा. व्ही. एन. रामटेके,
डॉ. एस. एस. साळुंके,

प्रकाशक

प्राचार्य, सरदार वल्लभभाई पटेल कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

ज्ञानाचे प्रतिक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

संपादक: प्राचार्य, डॉ. जे. बी. अंजने,
प्रा. व्ही. एन. रामटेके,
प्रा. एस. एस. साळुंके,

ISBN क्रमांक : 978-81-946921-0-2

DDC वर्गीकरण क्र. 891.465

महाविद्यालय प्रकाशन क्र. 03

पहिली आवृत्ती: ऑगस्ट २०२०

प्रकाशक: प्राचार्य, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

प्रकाशन स्थळ: ऐनपूर ता. रावेर, जि. जळगाव, [महाराष्ट्र] पिन. ४२५५०७

मुखपृष्ठ: प्रा. संदीप एस. साळुंके.

अक्षरजुळणी व मुद्रण: ग्रंथालय विभाग, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

मूल्य: १०० रुपये

© प्राचार्य, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

ईमेल: svpca123@yahoo.com, svpca.librarian@gmail.com

संकेतस्थळ: <http://ainpurcollege.org/>

- या पुस्तकात प्रकाशित झालेल्या लेखातील मते हि ज्या त्या लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही.
- या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुननिर्माण अथवा वापर, इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी-फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकांच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;

विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा

व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;

दर्जाची व संधीची समानता;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा

आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा

व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता

यांचे आश्वासन देणारी बंधुता

प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत

आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी

याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित

करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहोत.

प्रस्तावना

ज्ञानाच्या आधारावर संपूर्ण विश्व लोकशाही युक्त होण्यासाठी वा मानवाच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय व संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व विकास करण्यासाठी रात्रंदिवस एक करून संपूर्ण आयुष्य खर्ची घालणारे बोधिसत्व, महामानव, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२९ व्या जयंती वर्षानिमित्त डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सर्वांगीण ज्ञान व विचार समाजातील सर्व घटकांच्या माध्यमातून पोहचवण्याचा हा एक प्रयत्न आहे.

या महामानवाने प्रकांड ज्ञानाच्या जोरावर स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या तत्त्वांच्या आधारावर संपूर्ण विश्वामध्ये मानवतावाद प्रस्थापित केला आणि गोरे आणि काळे रंग भेद, परंपरागत जातीय विषमतेने ग्रासलेल्या समाज व्यवस्थेला गुलामगिरीच्या साखळदंडातून मुक्त करण्याकरिता मानवी मूल्यावर आधारित न्याय समाजरचना निर्माण करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृतिशील तत्वज्ञान संपूर्ण विश्वाला प्रभावशाली बनविण्यासाठी आजही उपयुक्त आहे याची प्रचिती येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या ज्ञानाचा, विचारांचा आणि कार्याचा व्यापक दृष्टिकोनातून विचार केल्यास या ई-ग्रंथात समाविष्ट विषय व त्यामधील शोधनिबंध हे मानवतावाद, विकास व समाज परिवर्तन करणारे आहेत. अशा या ज्ञानाच्या आधारे विचारांची व कृतीची ही लढाई निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. यातूनच उदयाचे प्रज्ञा शील करुणा या तत्वावर आधारित विश्व घडणार आहे. म्हणून १२९ व्या जयंतीचे औचित्य साधून बाबासाहेबांचे विचार जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचा संपादकांचा हेतू आहे.

या ई-ग्रंथाच्या निर्मितीसाठी आमच्या महाविद्यालयाचे प्राचार्य व या ई-ग्रंथाचे प्रकाशक डॉ. जे. बी. अंजने यांनी मार्गदर्शन केले. तसेच आमचे सहकारी प्रा. के. एल. हेरोळे, यांनी सहकार्य केले.

या ई-ग्रंथाचे संपादक डॉ. जे. बी. अंजने, प्रा. विनोद एन. रामटेके आणि डॉ. संदीप एस. साळुंके यांनी अथक मेहनत घेवून हे पुस्तक पूर्ण केले. तसेच याठिकाणी अनुल्लेखित असलेले या कार्यात योगदान दिलेल्यांचे आम्ही आभारी आहोत. आपण हे पुस्तक हृदायपूर्वक स्विकराल अशी आम्ही आशा बाळगतो.

संपादक मंडळ

प्राचार्यांचे मनोगत

ची

नच्या चीनच्या वुहान शहरात १६ डिसेंबर २०१९ रोजी एक ५७ वर्षीय महिला पहिली कोरोना रुग्ण म्हणून सापडली.त्यानंतर हळू हळू जवळपास जगातील २०० देशात कोरोना विषाणूने आक्रमण केले. जवळजवळ ८० टक्के जगाचा भाग टाळेबंद झाला.भारतात ३० जानेवारी २०२० रोजी पहिला कोरोना रुग्ण आढळला. केरळ मधील वुहान शहरात शिक्षण घेत असलेली युवती मायदेशी परत आल्यानंतर कोरोना रुग्ण आढळली. हळूहळू भारतातही कोरोना विषाणूने पाय पसरले. २४ मार्च २०२० पासून भारतात टाळेबंदी घोषित करण्यात आली. शासनाने वर्क फ्रॉम होमचे आदेश दिले. अशा या टाळेबंदीच्या काळात लोकांनी चांगली पुस्तके वाचावीत व संशोधनपर लेख लिहावेत या उद्देशाने महाविद्यालयाच्या ग्रंथालय व मानसशास्त्र विभागाने डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या १२९ व्या जयंती वर्षानिमित्ताने 'ज्ञानाचे प्रतिक : डॉ बाबासाहेब आंबेडकर ' या शीर्षकाचा ई-ग्रंथ प्रकाशित करावयाचे ठरविले.प्राध्यापक, संशोधक, विद्यार्थी यांना विविध विषयवर शोध निबंध पाठविण्यासाठी आव्हान केले. सदर आवहानाला प्रतिसाद म्हणून एकोणावीस शोध निबंध प्राप्त झाले.सर्वच शोधनिबंध अभ्यासपूर्ण असून वाचकांच्या ज्ञानात भर घालणारे आहेत. सदर ई-ग्रंथ प्रकाशित करतांना मनस्वी आनंद होत आहे. हा ई-ग्रंथ सर्वच क्षेत्रातील वाचकांना मार्गदर्शक व ज्ञानात भर घालणारा ठरेल याची मला खात्री आहे. हा ई-ग्रंथ प्रकाशित करण्यासाठी महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल प्रा.डॉ.संदीप साळुंखे व मानसशास्त्र विभाग प्रमुख प्रा.विनोद रामटेके यांनी मेहनत घेतली.ऐनपूर परिसर शिक्षण प्रसारक मंडळाच्या व्यवस्थापन मंडळाचे मार्गदर्शन लाभले. या ई-ग्रंथात काही त्रुटी असतील त्या केवळ आमच्या असतील. त्याबद्दल वाचक निश्चितच आम्हास मोठ्या मनाने क्षमा करतील अशी आशा बाळगतो. आपण सर्व या ई-ग्रंथाचे मनापासून स्वागत कराल अशी अपेक्षा व्यक्त करतो.

धन्यवाद !!

डॉ. जे. बी. अंजने

प्राचार्य.

अनुक्रमनिका

अ. क्र	शिर्षक	पान क्र
१	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार.....-प्रा. बैसाणे एस. पी.	१
२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार -डॉ. शकुंतला एम. भारंबे	८
३	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार.....-प्रा.साजिद के.शाह	१३
४	डॉ.आंबेडकरांची धर्मांतर घोषणा आणि मुस्लिमांची प्रतिक्रिया -डॉ.मोरे डी. ए	२३
५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता.....-प्रा. राजाराम कांबळे	३२
६	Dr. B. R. Ambedkar and Feminism in India. -Dr. prashant krushnaraao pathak	३८
७	ग्रंथप्रेमी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी.....-प्रा. विकास विधाते	४३
८	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोण -प्रा.बाजीराव कृष्णाजी पाटील	४७
९	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि पत्रकारिता.....-प्रा. डॉ. सतीश मस्के	५३
१०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिला विषयक विचार -डॉ. सचिन खलकसिंह राजपूत	५९
११	बहुआयामी विचारवंत: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर -प्रा.सिद्धार्थ आबाजी तायडे	६५
१२	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बौद्ध धर्म..... -डॉ मधुकर खंडू पवार	७३
१३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य व विचार -प्रा.देवराव नामदेव सोनकांबळे	७९
१४	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार -संतोष पंढरीनाथ कारभारी	८३
१५	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यह प्रज्ञावंत मनोवैज्ञानिक -प्रा विनोद रामटेके	९३
१६	संतती नियमन, कुटुंब नियोजन बाबत डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार -डॉ. जे. बी. अंजने	९९
१७	Dr. Babasaheb Ambedkar's work for Dalit and Women EmpowermentAsmita V. Joshi	१०५
१८	आधुनिक भारताचे स्थापत्य विशारद भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरप्रा. समता प्रकाश तायडे	१०८
१९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचारप्रा. विवेक अरुण जोशी	११२

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

-प्रा. बैसाणे एस. पी.

प्रस्तावना :

मानिय विश्ववंदनीय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना जगात एक समाजसुधारक, घटनातज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ, स्त्री समाज सुधारक, दलितांचे कैवरी, कामगारांचा नेता, थोर अर्थशास्त्रज्ञ अशा अनेक पैलूंनी डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकरांची ख्याती आहे. परंतु बाबासाहेब आंबेडकर एक थोर अर्थशास्त्रज्ञ सुद्धा होते. यांचे त्याचा लेखनात व भाषणांमध्ये आपनास अनुभवास येते. विदेशातील बाबासाहेबांचे प्रोफेसोर म्हंतात कि, "भारतात जर अस्पृश्यता राहिली नसती तर बाबासाहेबांचा रूपाने जगाला एक मोठे अर्थशास्त्रज्ञ लाभले असते. पण त्या अर्थशास्त्रज्ञाचा जास्त वेळ अस्पृश्यता निवारण मध्ये व भारतातील सामाजिक प्रश्न सोडवण्यात गेले. त्यामुळे जग एक विद्वान अर्थशास्त्रज्ञाला मुकले. "बाबासाहेबांचे अर्थशास्त्र या विषयाच्या अभ्यासाकडे जास्त आकर्षण होते. ते आपनास त्यांची देशी व विदेशी शिक्षण निवडीतून दिसून येते. त्यांनी पदवी प्राप्त करण्यासाठी अर्थशास्त्र हा विषय घेतला. तसेच लंडन स्कूल ऑफ एकाॅनॉमिक्स येथे प्रवेश घेतला. डी.एस.सी, एम.एस.सी. साठी सुद्धा विषय अर्थशास्त्रचेच निवडले. म्हणजे त्यांच्या अभ्यासाची ओढ अर्थशास्त्र विषयाकडे होती हे स्पष्ट दिसते.

उद्देश :

- 1) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लिखाणातील आर्थिक विचारांचा आभ्यास करणे.
- 2) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे समाजसुधारक, राज्यशास्त्रा बरोबरच अर्थतज्ञ सुद्धा होते हे अभ्यासाणे.

3) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आजच्या आर्थिक विकास साठी कसे आवश्यक आहे. ते अभ्यासणे.

विषय विवेचन :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लिखाण अष्टपैलू आहे. त्यात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय इत्यादी सर्वच अंगावर प्रकाश टाकणारे खूप विपुल आणि प्रचंड लेखन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरनी केले आहे. महाराष्ट्र शासनाने बाबासाहेबाच्या भाषण व लेखनाचे एकूण २२ खंड (इंग्रजीत व काही मराठीत) प्रकाशित केलेत. इतर समाजसुधारक व राजकीय नेत्यापेक्षा बाबासाहेबांचे वाचन व लेखन प्रचंड होते. त्यांना इंग्रजी, मराठी, हिंदी, गुजराथी, पारशी, बंगाली, फ्रेंच, जर्मन, संस्कृत आणि पाली अशा १० भाषा त्यांना अवगत होत्या. त्यातून त्यांनी वाचन व लेखन केले ज्ञानाच्या महासागरातून सदर लेख साठी त्यातून फक्त एक दवबिंदू उचलायचा आहे. त्या उद्देशाने बाबासाहेबांचे आर्थिक विचारांकडे लक्ष्य देणे क्रमप्राप्त ठरते. ते आपणास त्यांच्या पुढील ग्रंथातून दिसून येते.

Administration and Finance Of The East India Company.

The Evaluation Of Provincial Finance In British India -1917.

The Problem Of The Rupees : Its Origin And Its Solution -1923.

Federation Versus Freedom -1936.

Communal Deadlock And A Way To Solve It -1946.

The Buddha Or Karl Marx.

Statement Of Evidence To The Royal Commission Of Indian Currency-1926.

Mr. Russell And The Reconstruction Of Society -1918.

Small Holding In India And Their Remedies-1918.

Currency And Exchanges-1925.

The Present Problem Of Indian Currency -1925.

Report Of Taxation Enquiry Committee (1926)

इत्यादी लिखाणातून डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रखर व स्पष्ट असणारे आर्थिक विचार दिसून येतात त्यांचे आर्थिक विचार समस्येवर फक्त तात्पुरती डाग-डूजी करणारे नव्हते तर दूरगामी अर्थव्यवस्थेला फायदेशीर ठरणारे असे स्पष्ट अचूक व निर्भीड असे विचार वरील लेखनात बाबासाहेबांनी मांडले आहेत.

डॉ.बाबासाहेबांचे मानवसंसाधना बाबतीत दृष्टीकोनः

डॉ.बाबासाहेबांचे दूरगामी दृष्टीकोनाने पाहिले होते. कि, जग हे जागतिकीकरणाकडे वाटचाल करणार होते. उद्योन्मुख भारताला एक विकसित अर्थव्यवस्था म्हणून पुढे यायचे असेल तर मानवसंसाधन विकासाकडे लक्ष्य देवून मागासवर्गीय समाज व स्त्री समाजचा रूपाने असलेल्या देशातील मानवसंसाधन विकास करण्यासाठी त्यांचे शिक्षण, प्रशिक्षण, आत्मभावना, स्वयंप्रेम, आत्मविश्वास निर्माण केला पाहिजे. त्याबाबतीत त्यांनी विविध लेख व ग्रंथांमध्ये प्रखर आग्रह धरत काही. निर्भीड सत्याग्रह व आंदोलने हि केली. जेणे करून मानव संसाधनाचा विकास भारतात सुरु होईल. त्यासाठी त्यांनी प्रोव्हीडड फंड, आयुर्विमा, स्त्री सबलता, कामगार कायदे इत्यादी. मार्गांनी प्रत्यक्ष अमलात आणले. तसेच मागास वर्गीय, शेतकरी, ग्रामीण मजुराच्या शैक्षणिक व आर्थिक, सामाजिक, परिस्थितीत समता आणली पाहिजे. असा त्यांचा आग्रह त्यांचा लेखनातून व भाषणातून स्पष्टपणे दिसून येतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच शेती व शेतीउद्याग संबंधी विचारः

डॉ . बाबासाहेब आंबेडकरांनी " जर्नल ऑफ इकॉनॉमिक्स सोसायटी " मध्ये 1918 साली लेख प्रकाशित केला" त्याचे नाव .small holdings in India and their remedies "त्यात त्यांनी भारतीय शेतीच्या संदर्भात एकत्रित सहकारी शेतीचा पुरस्कार केला

आहे. कारण भारतातील वाढत्या लोकसंख्येचा विचार करता शेतीत वापरली जाणारी उपकरणे अत्यंत कमी व कमी दर्जाची आहेत त्यामुळे शेती उत्पादनात झपाट्याने वाढ होऊ शकत नाही . त्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी शेती उत्पादन झपाट्याने वाढणे गरजेचे आहे शेतकऱ्यांच्या दयनीय आर्थिक परिस्थितीचा विचार करता ते शक्य नाही म्हणून एकत्रित सहकारी शेती करून त्यात उपकरणांची संख्या वाढली तर उत्पादन वाढेल. शेतीची प्रतिहेक्टरी उत्पादकता वाढेल त्याबाबतीत त्यांनी शेती संदर्भात विचार या लेखात मांडले. बाबासाहेबांचा भांडवलशाही तत्वावर अर्थव्यवस्थेचा विकास होईल. त्यासाठी त्यांनी प्रकल्प, गुंतवणूक, जलसिंचन, उर्जा आणि शेतीपूरक उद्योगावर भर दिलेला आढळून येतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकसंख्या धोरणाबाबत विचार:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक सुधारणावादी अर्थशास्त्रज्ञ होते त्यांनी स्पष्ट म्हटले होते की .

भारतातील वाढती लोकसंख्या देशाच्या आर्थिक विकासात समस्या निर्माण करेल. म्हणून त्यांनी सरकारला कुटुंब नियोजन व्यूहरचना अंगिकारण्याबाबत शिफारस करून लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण करण्याचे सुतोवाच केलेले आढळून येते.

सहकार क्षेत्राबाबत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार .:

डॉ बाबासाहेबांना अभिप्रेत सामाजिक, आर्थिक, लोकशाहीवादी भारत देशासाठी “बहुजन हिताय. बहुजन सुखाय” ह्या तत्वज्ञानावर आधारित सहकारी क्षेत्र वृद्धीगंत करावे. समाजातील वंचित व कमजोर श्रेत्राला सक्षम बनवण्यासाठी सहकारी बँका, सहकारी शेती इ. चा वापर करणे गरजेचे आहे. जेणेकरून आर्थिक असमतोल कमी करता येईल.

आर्थिक नियोजनबाबत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार .:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा नियोजित अर्थव्यवस्थेच्या यशस्वीतेवर विश्वास होता. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा दुष्परिणाम लक्षात घेऊन तिचा अस्विकार केला होता. ते विकेन्द्रित आर्थिक नियोजनाचे पुरस्कर्ते होते. सरकारने आपल्या आर्थिक नियोजनाद्वारे श्रीमंत व गरीब यांच्यातील आर्थिक दरी कमी करण्यासाठी नियोजनाचा वापर करावा. असा त्यांचा आग्रह होता. आर्थिक नियोजनाद्वारे समूहाच्या विकासाकडे लक्ष्य द्यावे व आर्थिक लोकशाही यशस्वीतेसाठी शासनाने प्रयत्न करावा असे त्यांचे विचार होते.

राजस्व बदल बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सर्व आय-व्ययाबाबतचे विचार त्यांच्या पी. एच. डी. च्या प्रबंधातून व करारोपन कमिटीसमोरिल मांडलेल्या विचारातून स्पष्ट होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सरकारच्या अनुत्पादक खर्चाच्या विरोधात होते. त्यांच्या ph.d. च्या प्रबंधात त्यांनी स्पष्ट केले होते. की इंग्रज सरकार फक्त प्रशासकीय कामाचा मोबदला म्हणून भारतातून मोठ्या प्रमाणावर कर वसुली करून मायदेशी पाठवतात. ही भारतीय जनतेची लूट करित आहेत. सरकार लोकांना सामाजिक कल्याण. आर्थिक विकास अशा कोणत्याही परिपुर्ती कराच्या मोबदल्यात करित नाही. म्हणून ब्रिटिश सरकारने भारताच्या संपत्तीची लुट करांच्या नावाखाली करित आहे. हे त्यांच्या देशातच परखडपणे मांडणारे अर्थातच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. त्यांच्या मते सरकारी खर्च हा प्राधान्य क्रमाने शिक्षण, आरोग्य, आवास, आर्थिक कल्याण, सामाजिक बांधकाम इ. वर व्हायला हवा न की फक्त संरक्षणासाठी. बाबासाहेबांनी केंद्र व राज्य सरकारच्या वित्तीय संबंधांबाबत समान वाटपाबाबत शिफारस करतात. कराची आकारणी ही श्रीमंत व गरीब यांच्यातील विषमतेची दरी कमी करण्यासाठी उपाययोजना म्हणून करारोपनचा वापर करावा असे त्यांचे म्हणणे होते. करारोपन हे प्रगतीशील पद्धतीने व्हावे. तसेच कर हा जास्त मोठ्या प्रमाणावर लावू नये. तो अंशतः

असावा. वाटा प्रकारचा नसावा. त्यांनी शेतसारा बाबतीत ही आपले आर्थिक विचार मांडले आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रचंड लिखाणातून जेवढे वाचन -मनन केले तेवढे मुद्दे समोर येतात. बाबासाहेबांनी कल्याणकारी अर्थशास्त्र, सार्वजनिक आय-व्यय, शेती उत्पादकता, शेती सुधारणा, कामगार हित, स्त्रियांचे स्वावलंबन, आत्मसंभावना, दलितांचा उध्दार, देशाचा आर्थिक विकास, रिझर्व्ह बँक, व्यापारी बँका, सहकारी बँका, नियोजने धोरणे, आंतरराष्ट्रीय चलन, विनिमय दर, आंतरराष्ट्रीय व्यापार असे अनेक विषयांवर आपले विचार मांडले. ते आजही जगासाठी उपयुक्त आहेत. असे आपणास लक्षात येते. थोडक्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे फक्त एक समाजसुधारक किंवा राज्यघटनाकारच नव्हते तर ते कमालीचे अर्थतज्ञ ही होते. त्याचे आर्थिक विचार जगातील इतर देशांनी अवलंबिले आहेत. जलसिंचना बाबतची एकच योजना जर भारताने बाबासाहेबांनी सांगितलेली अवलंबिली असती तर आज शेतकरी आत्महत्या, बेरोजगारी, व गरीबी इत्यादी समस्या दूर झाल्या असत्या. ज्या देशांनी बाबासाहेबांचे आर्थिक विचार त्यांच्या अर्थव्यवस्थेत आगिकारले ते देश आज विकसित अर्थव्यवस्था म्हणून नावारूपाला आहेत. थोडक्यात बाबासाहेब आंबेडकर हे महान आर्थिक विचारवंत ही होते. समाजसुधारक, राज्यशास्त्रीय विचारवंत होते. त्याच बरोबर ते जागतिक कीर्तीचे अर्थशास्त्रज्ञ ही होते. हे सिद्ध होते.

संदर्भ ग्रंथ:

- 1) Dr. Babasaheb Ambedkar. :writing and speeches.
- 2) Ambedkar B. R. &Rodrigues ::The essential writing's of B. R. Ambedkar --new Delhi :oxford. Oxford university press.
- 3) B. R. Ambedkar small holdings in India and their remedies. JOURNAL OF the Indian economics society ---vol. 198
- 4) फडके भालचंद्र: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

- 5) प्रा. प्रतिमा परदेशी : डॉ. आंबेडकर आणि स्त्री -मुक्ती.
- 6) डॉ. नरेंद्र जाधव :बोल महामानवाचे.
- 7) प्राचार्य पी. डी. देवरे व डॉ. डी. एस. निकुभ :भारतीय राजकियविचारवंत

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार

डॉ. शकुंतला एम. भारंबे

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या रुपाने या देशाला महानायक मिळाला. या क्रांती सूर्याच्या तेजाने बहुजन समाज प्रकाशमय झाला. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता हे मूल्य घटक त्यांनी स्वतंत्र भारताला प्रदान केले. प्रत्येक व्यक्ती न्याय हक्कापासून वंचित न राहता देशातील प्रत्येक नागरिकाला जगण्याची हमी मिळावी असे सार्वभौमत्व त्यांनी देशाला बहाल केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार हे क्रांतिकारी व मानवतावादी होते विविध विषयांवर त्यांनी आपले विचार मांडले आहेत.

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र आहे. माणसांमधील अविद्या, अंधश्रद्धा, अंधविश्वास व अंधविचार आपल्या प्रगतीला मारक ठरतात त्यामुळे माणसाची प्रगती खुंटते. समाजातील विषमता दूर करण्यासाठी, सामाजिक असमानता कायमची नेस्तनाबूत करण्यासाठी लोकशाहीच्या जपणुकीसाठी व लोकशाही समाजात रुजवण्यासाठी शिक्षण हा एक योग्य राजमार्ग आहे. सर्व समाजाचा, माणसाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणायचा असेल तर शिक्षण ही मूलभूत गरज आहे. माणसाला आपले कर्तव्य व हक्कांची जाणीव शिक्षणाने प्राप्त होते हे बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जाणले त्यामुळे त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व विशद केले आहे. 'शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे' हे दूध जे लोक पितील ते गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही असे ते आपल्या समाजबांधवांना सांगत असत.

महात्मा फुले यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून अस्पृश्यांना, दलितांना जागविण्यात त्यांचे हक्क व अधिकार प्राप्त करून देण्याकरिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आपले जीवन खर्च करावे लागले त्यांनी आपल्या मूकनायक, बहिष्कृत भारत, समता, जनता, प्रबुद्ध भारत या वृत्तपत्रातून, मासिकातून प्राथमिक शिक्षण, उच्चशिक्षण दलितांना, अस्पृश्यांना अन्ना सारखे

अतिशय आवश्यक असून त्याकडे त्यांचे आकर्षण वाढवण्याकरता त्यांना शैक्षणिक सवलती दिल्या पाहिजेत. त्यांना इतरांच्या बरोबरीने आणण्याकरता त्यांचा शैक्षणिक व सामाजिक विकास साधण्याकरिता त्यांना आर्थिक मदत सरकारकडून मिळणे अत्यावश्यक आहे. त्याशिवाय त्यांच्या जीवनातील वर्षानुवर्षांचा अंधकाराचा अस्त होणार नाही हे त्यांनी जाणले होते. या सर्व बाबींचे मूळ शिक्षणात आहे व या सर्व आजारावर एकच जालीम औषध आहे ते म्हणजे शिक्षण. म्हणून पाश्चात्त्य विद्येच्या स्पर्शाने पावन झालेल्या नि माणसाच्या माणूसपणासाठी प्रतिष्ठेसाठी झुरणाऱ्यात बाबासाहेबांच्या मनाने भारतातील चातुर्वर्ण व्यवस्थेविरुद्ध व शिक्षण विषयक जागृती साठी रान पेटवले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवन प्रवाहात महान विभूतींच्या शैक्षणिक कार्याचा ठसा पदोपदी उमटलेला दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २७ डिसेंबर १९१७ ला अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषदेच्या अध्यक्षीय भाषणात म्हटले होते, "शिक्षणानेच तरणोपाय आहे असे माझे ठाम मत झाले आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्या देशाची उन्नतीझाली नाही असे इतिहास सांगतो. अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात उत्तम मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर कधीही पडणार नाही. म्हणून सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची हिंदुस्थानाला अत्यंत आवश्यकता आहे. याबाबतीत माझा गतकाल म्हटला म्हणजे इतिहासातील एक अंधारी रात्र आहे."

महात्मा फुले यांनी शिक्षणाची गंगा गोरगरिबांच्या दारी नेण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या वक्तृत्वाने, नेतृत्वाने अपार कष्ट सहन करून पदोपदी अपमान सहन करून विविध ग्रंथरचना करून जागवण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा फुले यांनी विद्येविना किती अनर्थ होतो हे पुढील ओळीतून स्पष्ट केलेले आहे. यातून शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी जाणले आहे म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महात्मा फुले यांना आपले गुरु मानले.

“विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नीतीविना गती गेली, गतीविना

वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले”

एवढे सारे अनर्थ एका अविद्येने केले

समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि सामाजिक न्यायावर आधारित समाज व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी शिक्षणासारखे दुसरे साधन नाही हे त्यांनी ओळखले म्हणून महात्मा फुलेंच्या काळानंतर अस्पृश्य, अतिशूद्र यांच्यात शैक्षणिक सुधारणा न झाल्याने शैक्षणिक कार्याला सुरुवात करताना अनेक जातीवादी प्रवृत्तींना तोंड देणे भाग पडले. म्हणून शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी विशद करतांना म्हटले आहे की, "भारतातील गोरगरिबांचे, शोषित, पिडीतांचे शोषण थांबवायचे असेल तर शिक्षण हा तिसरा डोळा आहे. त्याशिवाय त्यांच्या जीवनात क्रांती येणे अशक्य आहे."

ज्या समाजव्यवस्थेने प्रवृत्तीने 80 टक्के लोकांच्या अस्मितेचे अपहरण केले होते. माणुसकीच हिरावून घेतली होती. त्यांना शिक्षणामुळे अस्मिता प्राप्त होईल. त्यांचे जीवन नव्या तेजाने उजळल अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची खात्री होती. शिक्षणाच्या माध्यमातून हजारो वर्षांपासून ज्या बहुजन समाजाला अज्ञानाच्या तुरुंगात डांबले होते त्यांना ज्ञानाचा सूर्य दाखवायचा होता हे सर्व पटवून देताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भगवान बुद्धाचे उदाहरण देत म्हणतात. "एकदा लोहित नावाच्या ब्राह्मणाने भगवान बुद्धाला प्रश्न विचारला होता. शूद्र या चौथ्या वर्गाला विद्या शिकवता कामा नये हे तत्त्व तु का मान्य करीत नाहीस? त्यावर बुद्धाने उत्तर दिले, चार वर्ग हे धंद्या व्यवसायाकरता पडलेले आहेत परंतु ज्ञान हे काही रोजगाराचा प्रश्न होऊ शकत नाही. ज्ञान हे जीवनात अत्यंत आवश्यक आहे. ज्याप्रमाणे मनुष्याला अन्नाची गरज असते त्याचप्रमाणे सर्वांना विद्येची गरज आहे पण भारतातील जातीयवादी समाज व्यवस्थेने भगवान बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाला पायदळी तुडवून आपले वर्चस्व सिद्ध करण्याकरता सर्वांची सूत्रे आपल्या हातात ठेवण्याकरता ८०% समाजाला संस्कृतीपासून, समस्येपासून आणि सामाजिक न्यायापासून कोसो मैल दूर ठेवले. शिक्षणाने माणसाला आपल्या अस्तित्वाची जाणीव करून देते. ही मानवाची मूलभूत जाणीव असल्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, उपासमारीने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास माणूस हतबल

होऊन अल्पायुषी होतो तसेच शिक्षणाच्या अभावी निर्बुद्ध होऊन जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम होतो. शिक्षणासोबत शील व विनयाचेही महत्त्व असते. शिलाशिवाय विद्या काहीच कामाची नसून तलवारी सारखी असते. 'शिलं हेच सर्वोच्च स्थान' याचा प्रत्यय त्यांच्या जीवनात वारंवार दिसून येतो. त्यांनी भगवान बुद्ध, महात्मा कबीर व महात्मा फुले या पुरोगामी व परिवर्तनवादी विचारांच्या व विज्ञानवादी विचारांच्या थोर पुरुषांना गुरु मानले होते व विद्या, विनय व स्वाभिमान ही त्यांची उपस्थिती दैवते होती. जीवनभर या थोर महापुरुषाबद्दल आदर व प्रेम होते. भारतातील प्रत्येक माणूस शीलवान, नीतिमान हवा असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्वप्न होते. त्याचप्रमाणे स्त्री-पुरुषांनी एकत्र राहून शिक्षण घेतले पाहिजे व त्यातून शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी प्रतिपादिले आहे. स्त्री-पुरुष समानतेचा हा मूलमंत्र आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाचा पायाभूत विचार करतांना ज्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कळत नाही त्यांच्यासाठी सक्तीचा कायदा असावा असे म्हटले आहे. शिवाय शिक्षण सरसकट सर्वांसाठी मोफत न करता जे फी देऊ शकतात त्यांच्याकडून ती घ्यावी म्हणजे सक्तीच्या शिक्षणाचा खर्च भागविण्यात मदत होईल असे त्यांचे मत होते. केवळ बाराखड्या शिकवणे म्हणजे शिक्षण नव्हे तर मुलांची मने सुसंस्कृत करणारे दर्जेदार शिक्षण त्यांना अभिप्रेत आहे. इतका सूक्ष्म विचार डॉ. बाबासाहेबांनी प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीतही केलेला होता. तर १९ जून १९५० मध्ये औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालयाच्या रूपाने मराठवाड्यात त्यांनी उच्च शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली ती खूप महत्वपूर्ण आहे. मराठवाड्याच्या शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनात परिवर्तन घडवणारा दैदिप्यमान इतिहास निर्माण केलेला आहे तो विसरता येणे शक्यच नाही. राष्ट्रहित व समाजहिताचे भान ठेवणार्यांचे खरे शिक्षण होय असे ते मानत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक दृष्टिकोनाचे महत्त्वाचे दोन पैलू लक्षात घेण्यासारखे आहे:-

१. शिक्षणासाठी स्त्री-पुरुष असावेत असता कामा नये.

२. शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण असावे

प्रचलित शैक्षणिक धोरणाच्या अनुषंगाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन अभ्यासता त्यांच्या शिक्षणाकडे बघण्याची दृष्टी व्यापक, वास्तव व विज्ञानवादी स्वरूपाची आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

१. भाषणे आणि विचार- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संपादक डॉक्टर धनराज दहाट, खंड २

२. अनंत पैलूंचा सामाजिक योद्धा- डॉ. प्रल्हाद लुलेकर

३. मातंग समाज आणि आंबेडकरवाद- चंद्रकांत वानखेडे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार

-प्रा.साजिद के.शाह

प्रस्तावना :

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य विविधांगी आहे. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व बहुआयामी होते. मानवी जीवनाच्या विकासासाठी, राष्ट्राच्या उद्धारासाठी महत्त्वपूर्ण असणाऱ्या सर्वच बाबींवर त्यांचे अध्ययन होते. त्यांच्या विचारातून मानवी विकासाला पोषक असणारी अशी कोणतीही बाब सुटलेली नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या एकंदर कार्यात सामाजिक सुधारणांना विशेषतः दलितोद्धाराच्या चळवळीला विशेष महत्त्व आहे. ते स्वतः एका अस्पृश्य कुटुंबात जन्मल्याने त्यांना अस्पृश्यतेचे अनेक वाईट अनुभव आले होते. म्हणूनच त्यांनी अस्पृश्यता नष्ट करणे आणि अस्पृश्यांचा सर्वांगीण विकास करणे हे आपल्या जीवनाचे पहिले ध्येय ठेवले होते. लक्षात ठेवा तलवारीच्या धारेपेक्षा लेखणीची धार कायम टिकणार आहे आणि सर्वात प्रभावी शस्त्र आहे, म्हणून तलवार हातात न घेता लेखणी हातात घेऊन अन्यायावर मात करा. अशी त्यांची शिकवण होती. बाबासाहेबांनी जगातील सामाजिक शास्त्रांचा (अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, धर्मशास्त्र, नीतीशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, इतिहासशास्त्र आणि कायदाशास्त्र) सखोल अभ्यास केला. त्याचबरोबर जगातील साम्राज्यशाही, भांडवलशाही, जगातील युद्ध, स्वाभ्या, लढाया आणि विविध क्रांतींच्या अभ्यास केला. तसेच वंशवादाचा आणि जागतिक स्तरावर असलेल्या गुलामांच्या जीवनांचा अभ्यास केला. डॉ. बाबासाहेबांच्या वाचनात, चिंतनात व लेखनात प्रचंड ताकद, शक्ती होती. ज्ञानसंपन्नतेच्या शक्तीमुळेच व्यक्ती, समाज, राज्य आणि राष्ट्र महान बनत असते, याची त्यांना पुरेपूर जाणीव झाली होती. त्यांनी जगातील सर्व धर्मांचे चिकित्सक अध्ययन केले. धार्मिक चिंतनातून त्यांचे मानवी विकासाला पूरक असे सर्वांग सुंदर विचार तयार झाले. ते १८-१८ तास अभ्यास करून शेकडो वर्षांचा शिल्लक राहिलेला ज्ञानाचा बँकलॉग भरून काढत होते. डॉ. बाबासाहेबांनी तळागाळातील

उपेक्षित समजला गेलेला, गणला गेलेला, सर्वसामान्य माणूस सर्वशक्तिनिशी जागा केला. त्याला आत्मसन्मान, स्वाभिमान, अस्मिता व सामर्थ्याची जाणीव करून दिली. मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त केले. हक्काने जगण्याचे शिकवले. त्यासाठी स्वातंत्र्य, समता बंधुता व न्याय समाजात निर्माण करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे भारताच्या नव्या उभारणीचे एक महान स्त्रोत आहेत.

लोकशाही आणि राज्यघटना:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खडतर ज्ञानाची साधना करून प्रचंड ज्ञान संकलित केले होते. त्यांना कायद्याचे ज्ञानही प्रचंड प्राप्त झाले होते. त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग करून घेण्यासाठी तत्कालीन राजकीय मंडळींनी भारतीय संविधान रचण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपविली. जगातील आदर्श समाज निर्माण करण्यासाठी त्यांनी लोकशाही शासनाचा स्वीकार केला. त्यासाठी एक व्यक्ती, एक मत, एक मूल्य आणि त्यांची एकच किंमत हा सिद्धांत दिला. ही राजकीय लोकशाही असली तरीही त्याचे रूपांतर सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीमध्ये व्हावे, असे त्यांना वाटत होते. तरच जगापुढे हा देश टिकेल अन्यथा अडचणीत येईल. यासाठी त्यांनी देशाला शोभेल तसेच भारताला आधुनिक काळात सर्व प्रकारच्या सुधारणा व सर्वांगीण विकास करता येईल, अशी राज्यघटना दिली. २९ व्या शतकात आपला देश विकासाच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे त्याचे श्रेय बाबासाहेबांच्या या लोकशाही प्रधान विचारांना द्यावे लागेल.

समाजसुधारणाविषयक विचार:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समाजसुधारणाविषयक दृष्टिकोण एकोणिसाव्या शतकातील नेमस्त सुधारकांपेक्षा गुणात्मकदृष्ट्या भिन्न होता. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समोरील समाजाचे प्रश्न मुळात वेगळे होते. समाजात जोपर्यंत विषमता आहे, भेदभाव आहे, उच्चनीचता आहे, स्पृश्य-अस्पृश्य आहे, तोपर्यंत इतर सुधारणा या वरवरच्या आहेत, एक

प्रकारे ती मोडक्या घराची डागडुगी आहे. असा त्यांचा विचार होता. म्हणूनच त्यांनी समाजरचनेच्या बदलाचा विचार मांडलेला आहे. त्यासाठी कृतिशील प्रयत्न सुद्धा त्यांनी केले होते. देशातील दलिताना त्यांचे अस्तित्व व सत्व, अस्मिता आणि आत्मप्रत्यय देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नावाच्या क्रियाशील विचारवंताला प्रचंड वैचारिक संघर्ष करावा लागला. एक नवे मानव मुक्तीचे तत्वज्ञान बाबासाहेबांच्या रूपाने विसाव्या शतकात उदयास आले.

शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र:

शिक्षणाने माणसाला आपले कर्तव्य व हक्कांची जाणीव होते. समाजातील अस्पृश्य समाजाला स्वत्वाची जाणीव व्हावी यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाचे महत्त्व समाजात विशद केले. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. ते जो प्राशन करेल तो माणूस वाघासारखा गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही, असे ते समाज बांधवांना तसेच जो घटक शिक्षणापासून वंचित आहे, त्यांना आग्रहाने सांगत. प्राथमिक शिक्षण हे सर्व शिक्षणाचा पाया आहे, म्हणून हे शिक्षण अतिशय दर्जेदार व गुणवत्तेचे असावे, असे त्यांचे ठाम मत होते. प्राथमिक शिक्षणाचे ध्येय असे असले पाहिजे की, मुलगा किंवा मुलगी एकदा शाळेत दाखल झाली की, तो किंवा ती पूर्णपणे सुशिक्षित, माहितीपूर्ण व गुणवत्ता प्राप्त करूनच बाहेर पडावी. शासनाने यासाठी लक्ष द्यायला हवे. त्यांचे म्हणणे हाते की, समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत शिक्षण गेले पाहिजे. शिक्षण प्राप्त झाल्याने व्यक्ती बौद्धिकदृष्ट्या सशक्त होते. व्यक्तीला चांगले आणि वाईट यातील फरक समजायला लागतो. प्रज्ञा, शील आणि करुणा हे गुण प्रत्येकाच्या अंगी आणण्यासाठी शिक्षणाची गरज त्यांनी प्रतिपादन केलेली आहे. शाळेत मुलांना केवळ बाराखडी शिकवू नये, तर मुलांची मने सुसंस्कृत व गुणवत्तामय बनवावी. समाजहितार्थ या ज्ञानप्राप्त मुलांनी आपली सामाजिक बांधिलकीची कर्तव्ये योग्य व समर्थपणे पार- पाडावीत असे शिक्षण असावे. शाळा म्हणजे उत्तम नागरिक व कर्तव्यदक्ष नागरिक बनविणारे कारखाने आहेत. याचे भान या प्रक्रियेत भाग घेणाऱ्यांनी घ्यानी घ्यावे.

शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या समाजातील बहुजन वर्गासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी; ची स्थापना १९४६ साली करून, त्यांनी मुंबईला सिद्धार्थ कॉलेज व औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले. राष्ट्रहित व समाजहिताचे भान ठेवणारेच खरे शिक्षण होय, असे ते मानीत. त्यांच्या शैक्षणिक उपक्रमातून आज हजारो- लाखो बांधव शिक्षण घेऊन बाहेर पडतात. एवढेच नव्हे तर त्यांच्या शैक्षणिक उपदेशाचा मार्ग अवलंबून देशातील लाखो करोडो वंचित बांधव शिक्षणाच्या वाटेवर चालत आलेले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजाला शिक्षणाचा दाखविलेला हा महान दीपस्तंभ आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व होते. भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, राजनीतिज्ञ, तत्त्वज्ञ आणि समाजसुधारक होते. त्यांनी दलित बौद्ध चळवळीला प्रेरणा दिली आणि अस्पृश्य (दलित) लोकांविरुद्ध होणारा सामाजिक भेदभाव नष्ट करण्यासाठी चळवळ उभारली, तसेच महिलांच्या आणि कामगारांच्या हक्कांचे समर्थन केले. ते ब्रिटिशकालीन भारताचे मजूरमंत्री, स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदामंत्री, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार आणि भारतीय बौद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवक होते. अशा सार्थ शब्दांत ज्यांचा गौरव करता येईल.

जातिसंस्था विषयक सिद्धांत:

कोलंबिया विद्यापीठामध्ये १९१६ साली डॉ. ए.ए. गोल्डनविझर यांनी मानववंशशास्त्र विषयक परिसंवादात भाग घेण्यासाठी भीमराव आंबेडकरांना बोलविले. त्यांनी भारतातील जाती, त्यांचा उगम, विकास आणि वास्तविकता या विषयावर व्याख्यान दिले. तेव्हा आंबेडकर हे केवळ २५ वर्षांचे होते. आंबेडकरांनी या आपल्या शोध पुस्तिकेत जातिसंस्था विषयक खालील सिद्धांत मांडले. वर्ग आणि जात तसे मानायचे झाले, तर निकटवर्ती होत. कालांतराने ते अलग होतात. बंदिस्त केलेली, गोठवलेला वर्ग म्हणजे 'जात'. जातिसंस्था मनूने निर्माण केली हे डॉ. आंबेडकरांना मान्य नव्हते. आंबेडकरांच्या मतानुसार, मनूने जातीचा कायदा सांगितला नाही. तो ते करू शकता नव्हता. मनूपूर्वी कित्येक वर्षे जातिसंस्था अस्तित्वात होत्या. स्मृतिकार

मनूने अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांची संहिता बनवून, त्याला तात्त्विक आणि धार्मिक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले.जानेवारी, १९२८ च्या टाईम्स ऑफ इंडियात इंदूर संस्थानात अनुसूचित जातींना मिळणाऱ्या वाईट वागणुकीबद्दलच्या वृत्तांताची तुलना आंबेडकरांनी १८ व्या शतकातील पेशवाईतील रिजनाच्या स्थितीशी केली. आंबेडकरांनी जात या संकल्पनेची चिकित्सा करून तिचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. जात ही श्रमविभागणी- वरही अवलंबून नाही आणि नैसर्गिक कल वा योग्यतेवरही अवलंबून नाही. व्यक्तीची कामे जात आधीच तयार करते. कुळ कुवतीच्या आधारे नव्हे तर, जन्मानुसार किंवा आई-वडीलांच्या सामाजिक स्थानानुसार ठरते. हा जन्मावर आधारित परंपरागत सिद्धांत हजारो वर्षांपासून चालत आलेला होता. या परंपरेच्या जात्यात बहुजन समाज पिढ्यानपिढ्या पिसला जात होता. याची जाणीव बाबासाहेबांना झाली होती. भारतात निर्माण झालेल्या जातीसंस्थेच्या या सिद्धांताला समजावून देण्याचे काम केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या जातीभेद निर्मुलन(Annihilation of caste) या ग्रंथात म्हणतात, जातीभेदाचा धर्माशी कवडीचा सुद्धा संबंध नाही. ही प्रथा असून तिचा उगम मला माहीतही नाही आणि माझ्या अध्यात्मिक भुकेच्या शांतीसाठी तो माहीत करून घ्यावा याची मला कधी गरजही वाटली नाही. परंतु हे मात्र मला समजते की, ही प्रथा अध्यात्माच्या व राष्ट्राच्या दोघांच्याही अभ्युदयाला अत्यंत घातक आहे. वर्ण आणि आश्रम या अशा संस्था आहेत की, जातीप्रथेशी त्यांचे कसलेच सोयरसुतक नाही.२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आपल्या देशातील जातीप्रथेच्या उत्पत्तीला घेऊन गहन अध्ययन झालेले होते.

अस्पृश्यतेच्या विरुद्ध संघर्षः

बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेचे दाहक चटके जन्मताच अनुभवले होते. उठता-बसता अस्पृश्यतेचा अनुभव त्यांना आलेला होता. बाबासाहेबांनी गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट १९१९ बाबत साऊथ बरो कमिटीसमोर आपले विचार मांडले. यावेळी त्यांनी दलित व इतर मागासलेल्या समाजांसाठी वेगळे मतदान विभाग व आरक्षण यांची मागणी केली. इ.स. १९२०

साली त्यांनी मुंबईत मूकनायक नावाचे वृत्तपत्र सुरू केले. त्यावेळी शाहू महाराजांनी त्यांना २००० रुपयांची आर्थिक मदत दिली. बाबासाहेबांनी वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून अस्पृश्यतेला वारंवार विरोध केलेला आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मागासवर्गीयांच्या उत्थानासाठी बहिष्कृत हितकारिणी सभा सुरू केली. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या धर्मांतर का? या ग्रंथात म्हणतात, ज्याप्रमाणे पाण्याचा थेंब समुद्राच्या पाण्यात टाकला असताना त्याच लोप होतो, तसा माणसाचा तो केवळ समाजात राहिला म्हणून त्याचा लोप होऊ शकत नाही. त्याचे जीवन स्वतंत्र असते. त्याचा जन्म समाजाच्या सेवेकरिता नसून स्वउन्नतीकरता आहे. या एकाच कारणामुळे सुधारलेल्या राष्ट्रांत एका माणसाला दुसऱ्या माणसास आपला गुलाम करून ठेवता येत नाही. ज्या धर्मात व्यक्तीला प्राधान्य नाही, तो धर्म मला मान्य होऊ शकत नाही.

महाडचा सत्याग्रह:

बाबासाहेबांनी महाड येथील चवदार तळ्याचा सत्याग्रह करून अस्पृश्यतेविरुद्धची आपली लढाई आणखीन प्रखर केली होती. इ.स. १९२७ च्या सुमारास त्यांनी अस्पृश्यतेविरुद्ध जागृत चळवळ सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी पिण्याच्या पाण्यासाठी व हिंदू देवळांमध्ये प्रवेशासाठी चळवळी व मोर्चे काढण्यास सुरुवात केली. संपूर्ण देशात बहुसंख्य ठिकाणी अस्पृश्यांना सार्वजनिक पाणवठ्यावर पाणी भरण्याचा किंवा पिण्याचा अधिकार नव्हता.

४ ऑगस्ट १९२३ रोजी ब्राह्मणेतर पक्षाचे नेते सी.के. बोले यांनी मुंबई प्रांताच्या विधिमंडळात एक ठराव पास करून घेतला. त्यानुसार सार्वजनिक निधीतून बांधलेली किंवा शासकिय नियमांनुसार बनविलेल्या संस्थांनी प्रशासित केली सार्वजनिक शाळा, न्यायालये, कार्यालये आणि दवाखाने व सर्व सार्वजनिक पाण्याची ठिकाणे, विहिरी व धर्मशाळांचा वापर करण्यास परिषदेने अस्पृश्य वर्गांना परवानगी दिली आहे या ठरावानुसार महाडच्या नगरपालिकेने आपल्या ताब्यातील चवदार तळे अस्पृश्यांना खुले केल्याचे जाहीर केले. परंतु स्पृश्यांनी अस्पृश्यांना तळ्यातून पाणी भरू दिले नाही. त्यामुळेच अस्पृश्यांना त्यांचा हक्क

मिळवून देण्यासाठी बाबासाहेबांनी महाड येथे पिण्याच्या पाण्यासाठी सत्याग्रह करण्याचे ठरवले. बाबासाहेबांनी १९ मार्च व २० मार्च १९२७ रोजी महाड येथे कुलाबा परिषद भरवली, अध्यक्ष स्वतः बाबासाहेब होते. या परिषदेस सुरेंद्र चिटणीस, संभाजी गायकवाड, अनंत चित्रे, रामचंद्र मोरे, गंगाधरपंत सहस्त्रबुद्धे आणि बापूराव जोशी हे दलितेत्तर सवर्ण व ब्राह्मण नेते होते. या परिषदेत अस्पृश्यतेचा धिक्कार करून ठराव पास झाले. महाराष्ट्र राज्य साहित्य, संस्कृती महामंडळ यांनी डॉ. आंबेडकर यांचे जन्मशताब्दी वर्ष म्हणून १९९३ साली प्रकाशित केलेल्या, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ संपादक मंडळाच्या प्रस्तावनेत असे म्हटले आहे, जातिभेदाच्या दाहकतेचे चटके बाबासाहेबांनी लहानपणापासून सोसले होते. धर्ममुढांनी केलेल्या अन्यायाने घायाळ झाले होते. म्हणून त्यांचा हा लढा अस्पृश्यतेविरुद्धचा आहे, त्यांचा लढा मानवमुक्तीचा लढा आहे.

बहिष्कृत हितकारिणी सभा :

बाबासाहेब आंबेडकरांनी २० जुलै १९२४ रोजी मुंबई येथे 'बहिष्कृत हितकारिणी सभे'ची स्थापना केली. सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या तळागाळात फेकल्या गेलेल्यांना भारतीय समाजातील इतरांच्या बरोबर आणणे, हे ह्या सभेचे ध्येय होते. अस्पृश्यांना समाजाबाहेर ठेऊन, त्यांना नागरी, धार्मिक वा राजकीय हक्क देण्यात आले नव्हते. त्यांच्या अधिकारांप्रती त्यांच्यामध्ये जागृती निर्माण करणे हा उद्देश होता. आंबेडकरांनी सायमन कमिशनकडे एक पत्र सादर केले व त्यात त्यांनी मागासवर्गीयांसाठी नामनिर्देशन तत्त्वावर जागा आरक्षित ठेवण्यासंबंधी मागणी केली. तसेच भूदल, नौदल व पोलीस खात्यात मागासवर्गीयांची भरती करण्यासंबंधीचीही मागणी केली होती. सभेमार्फत अस्पृश्यांच्या कल्याणासाठी शाळा, वसतिगृहे व ग्रंथालये सुरू करण्यात आली.

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता:

डॉ. आंबेडकरांच्या विचारात सातत्याने ज्यांचा उल्लेख येतो ती तत्त्वे म्हणजे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव ही तत्त्वे होत. लोकशाही राज्यपद्धती, समाजवाद, राज्यसमाजवाद. हिंदू तत्त्वज्ञानाची चिकित्सा, धम्म या विविध संदर्भातील बाबासाहेबांच्या विचारात एक समान सूत्र दिसते. ते म्हणजे स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव या तत्त्वत्रयीचा पाठपुरावा त्यांच्या लेखनात आणि भाषणांतही या तत्त्वांचा पुनःपुन्हा उल्लेख येतो. खरे म्हणजे बाबासाहेबांच्या प्रत्येक कृतीमागे ही त्रयी असल्याचे स्पष्ट होते. महाडच्या परिषदेपुढे केलेल्या भाषणापासून तर 'बुद्ध अँड हिज् धम्म' पर्यंतच्या लेखनात; तसंच इतर अप्रकाशित लेखनातही स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव यांचे संदर्भ येतात; त्यांचा पुरस्कार केलेला दिसतो. म्हणजे या तत्त्वांचा पाठपुरावा त्यांनी जीवनाच्या कोणत्यातरी एकाच टप्प्यावर केला असे नाही, तर हयातभर केला. तसेच हा पुरस्कार जीवनाच्या एखाद्याच क्षेत्रापुरता नाही. म्हणजे फक्त समाजकारणात ही तत्त्वे आणि आर्थिक किंवा धार्मिक बाबतीत दुसरी असे होत नाही. सामाजिक व्यवहारांच्या सर्व क्षेत्रासाठी या तत्त्वांचा पुरस्कार बाबासाहेब करतात. त्यांच्या दृष्टीने ही तत्त्वे सर्वस्पर्शी आहेत. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव हे त्यांनी आदर्शच मानले. 'अॅनायझलेशन ऑफ कास्ट' मध्ये ते म्हणतात, "मला विचाराल तर माझा आदर्श समाज म्हणजे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभावावर आधारित समाज असेल. ऑक्टोबर १९५४ मध्ये आकाशवाणीवरून केलेल्या भाषणातही त्यांनी याचा पुरस्कार केलेला होता. १४ एप्रिल १९२९ रोजी रत्नागिरी येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हा शेतकरी परिषद, चिपळूण येथे आयोजन करण्यात आली होती. या परिषदेत त्यांनी कोकणातील खोतीदारीविरुद्ध शेतकऱ्यांचे आंदोलन सुरु केले. या संबंधी १७ सप्टेंबर १९३७ रोजी खोती पद्धत नष्ट करणाऱ्या कायद्याचे विधेयक बाबासाहेबांनी मुंबई विधिमंडळात मांडले. १० जानेवारी १९३८ रोजी बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली २५,००० शेतकऱ्यांचा मोर्चा विधिमंडळावर काढण्यात आला. सप्टेंबर १९१८ मध्ये शेतजमिनीच्या समस्येवर शोधनिबंध एका प्रसिध्द मासिकात प्रकाशित केला. शेतकऱ्यांसाठी

त्यांनी पीक विमा योजना सुचवली. श्रमिकांची श्रमशक्ती उद्योग क्षेत्रात वळवायला हवी; तसेच शेतीचा विकास करण्यासाठी राज्य समाजवादाचा सिद्धांत त्यांनी मांडला. धार्मिक समानतेचा अधिकार मिळवण्यासाठी अमरावती येथील प्राचीन अंबाबाई मंदिरात, पुण्यातील पर्वती मंदिरात, नाशिक येथील काळाराम मंदिरात बाबासाहेबांनी मंदिर सत्याग्रह केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समग्र पीडित, शोषित व दलितांचे प्रतिनिधी म्हणून लंडनच्या तिन्हीही गोलमेज परिषदांना हजर राहिले.

समारोप:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथांत श्री. कर्णिक म्हणतात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन हे रोमांचकारी इतिहास आहे. त्या जीवनाचे अनेक पैलू उलगडून पहावयाचे झाल्यास, स्वातंत्र्यपूर्व भारताच्या अनेक घडामोडींची चिकित्सा करावी लागेल. बाबासाहेबांचे जीवन परिपूर्ण असे विकसित झाले, त्यामुळे त्याला भीमपर्व असेच नाव द्यावे लागेल. स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेत अस्पृश्यांचे हितसंरक्षण करण्याच्या हेतूने त्यांनी इंडियन राऊटेबल कॉन्फरन्सला मागण्या सादर केल्या. इ.स. १९२० च्या दशकाच्या अखेरीस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दलितांचे राजकीय नेते बनले होते. इ.स. १९३२ रोजी ब्रिटिश मंत्रिमंडळाने पुणे करार मंजूर करून घेतला. त्यावर मंत्रिमंडळाने शिक्कामोर्तब केले. मजुरांना, कामगारांना हक्क व अधिकार मिळवून देण्यासाठी इ.स. १९३६ मध्ये त्यांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना, दलित शिक्षणसंस्थेची स्थापना, पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून शिक्षणाची द्वारे खुली केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रीमुक्तीचे पक्के समर्थक होते. त्यांच्यावर तथागत गौतम बुद्धांच्या शिकवणुकीचा आणि महात्मा जोतिबा फुलेंच्या कार्याचा प्रभाव होता. ते स्त्री शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदामंत्री असलेल्या बाबासाहेब आंबेडकरांचा भारतीय संविधानात सिंहाचा वाटा होता. एवढे सूक्ष्म निरीक्षण असणारे आणि कोणावरही अन्याय न करता सर्वांना समान हक्क, अधिकार देणाऱ्या बाबासाहेबांच्या असामान्य बुद्धीची प्रचिती संविधानाच्या वाचनावरून, तरतुदींवरून

येतेच. त्यांचा आजीवन लढा मानवी हक्कांसाठी सुरु राहिलेला होता. प्रत्येक व्यक्तीला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार मागण्यासाठी बाबासाहेब समाजव्यवस्थेतील तथाकथित मानसिकते बरोबर लढत होते. त्यांचे सामाजिक कार्य सुद्धा विविधांगी स्वरूपाचे आहे.

संदर्भग्रंथ सूची:

- १) डॉ.कुंभार प्रकाश, दलित साहित्य: काही विचार आणि दिशा, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती २००५ पृष्ठ क्रमांक - २२
- २) डॉ. आंबेडकर भीमराव रामजी, जातिभेद निर्मूलन, संपादक- सूर्यकांत भगत, मिलिंद प्रकाशन, वर्धा. प्रथमावृत्ती २०१८, पृष्ठ क्रमांक- १०५
- ३) डॉ. आंबेडकर भीमराव रामजी, धर्मांतर का?. प्रकाशक-मिलिंद प्रकाशन, वर्धा. द्वितीय आवृत्ती- डिसेंबर २०१५ पृष्ठ क्रमांक -२०
- ४) संपादक मंडळ-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ, साहित्य व संस्कृती महामंडळ, महाराष्ट्र राज्य. प्रथमावृत्ती १९९३, पृष्ठ क्रमांक - ८
- ५) तत्रैव - पृष्ठ क्रमांक ६०१

डॉ.आंबेडकरांची धर्मांतर घोषणा आणि मुस्लिमांची प्रतिक्रिया

डॉ.मोरे डी. ए

हिंदू धर्मियांनी अस्पृश्य वर्गाला पिढ्यानुपिढ्या गुलामगिरीतठेऊन माणुसकीचे सर्व अधिकार नाकारले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरानी या बहिष्कृत समाजाला जागृत करून त्यांच्यात स्वाभिमान निर्माण केला.अस्पृश्यही माणसेच आहेत त्यांनाही जगण्याचा अधिकार आहे हे हिंदूंच्या गळी उतरविण्यासाठी महाड तळ्याचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह केला. परंतु दुर्दैवाने हिंदुलोकांच्या हृदयाला पाझर फुटला नाही महाड तळ्याच्या सत्याग्रहावेळी बाबासाहेबांनी इशारा देतांना म्हटले कि “ स्पृशानी जर सत्याग्रह अयशस्वी केला तर तो त्यांचाच तोटा होईल अस्पृशांची खात्री होईल कि ‘हिंदुधर्म हा दगडांचा धर्म आहे. त्यांच्यापुढे कपाळ फोडून घेतले तरी काहीही होणार नाही.स्पृशांनो? घ्या तुमचा धर्म,असे म्हणून अपोआपपरधर्मात जाण्यास अस्पृश्य तयार होतील.”^१ त्यामुळे हिंदुनी आपली कर्मठ भूमिका बदलावी.एवढेचबाबासाहेबांचे म्हणणे होते.जरहिंदुनीआपली पारंपारिक भूमिका सोडली नाही तर काय होऊ शकेल हे स्पष्ट शब्दात बजावताना म्हटले “आम्ही तुमच्या लाथा खाऊ,पण तुमच्या धर्मातच राहू आम्ही का म्हणावे “^२ मानवी हक्काच्या प्रस्थापनेसाठी अस्पृशानीकाळाराम मंदिर सत्याग्रह सुरु केलेला होता. “ २ मार्च १९३० पासून ते १९३४-३५ सालापर्यंत चालू होता”^३ परंतु हिंदूंचे हृदय परिवर्तन काही होऊ शकले नाही. या सत्याग्रह संबधाने डॉ. बाबासाहेबांनी असे स्पष्ट केले कि, “...मंदिरात दगडाचा देव आहे.त्याचे दर्शन झाल्याने व त्याची पूजा केल्याने आमचे सर्वस्वी प्रश्न सुटणार नाहीत.....पण केवळ आजचा आमचा सत्याग्रह हा हिन्दुंच्या मनात बदल घडवून आणण्याचा होता “^४ मात्र हिंदूलोकबाबासाहेबांचेप्रामाणिक प्रयत्न समजू शकले नाहीत.मुळात “..... त्यांचा हेतू हिंदू धर्मात राहून अस्पृश्य समाजाला आपली

अस्पृश्यता नष्ट करता येईल का? आणि हिंदूना लोकशाहीच्या नव्या मनुचे आकलन होऊन तदनुसार त्यांचे हृदयपरिवर्तन होऊन समाजपरिवर्तनाला तयार होतीका? हे आजमाविण्यासाठी होता” ^५ हिंदूसनातनी मात्र चातुर्वर्ण्याचा पुरस्कार करून सामाजिक समता,बंधुता हे तत्वेनाकारीतहोते.त्यामुळेअस्पृश्यांचा लढा कितीही न्याय्य असला तरी तो हिंदू सनातन्यांना पचणारा नव्हता. त्यामुळे पुढील काळात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर धर्मातराच्या विचाराकडे ओढले जात होते. इ.स.१९२७ सालचे त्यांचे विधान या संदर्भाने महत्वपूर्णआहे.ते म्हणाले” शक्यतोहिंदुधर्मातराहयाचे आणि अखिल बहिष्कृतवर्गाच्या दृष्टीने विचार करायचा, अशीच आमची इच्छा असल्यामुळे आम्ही आमचे सत्याचे प्रयत्न चालविले आहेत.तथापि कोणत्याही एका व्यक्तीच्या किंवा एखाद्या वर्गाच्या सहनशीलतेला मर्यादा हि असायचीच “ ^६

१) येवला येथील धर्मांतरघोषणा :-

हिंदुसमाज अस्पृश्यांना आपले म्हणेल आणि समता प्रदान करेल अशी बराच काळ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची धारणा होती. म्हणून ते एकत्वाची भूमिका मांडताना म्हणत कि “ हिंदू हा वर्ण ठेवणे हा हिंदू संघटनांचा पाया आहे,आणिअस्पृशांची चळवळ हि हिंदू समाजाला एकवर्ण निर्माण करून समता स्थापन करण्यासाठी आहे.” ^७ परंतु बाबासाहेबांचे विचार हे कितीहीएकत्वाचा गाजावाजा करणारे असले तरी ते सनातन्यांना परंपरेचे धिंडवडे काढणारे वाटले.म्हणून डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराची त्यांनी प्रतारणा केली.

२४ मे १९२४ बार्शी टाकळी जिल्हा सोलापूर येथील सभेत बाबासाहेब वैतागून म्हणाले कि “ज्या हिंदुधर्माची तत्वे इतकी उच्च पण व्यवहार इतका नीच आहे कि त्या धर्मात आमची उन्नती होणे शक्यच नाही. ज्या धर्मात माणसाला माणुसकी नाही तो धर्म काय कामाचा? ज्या रस्त्यावरून ख्रिश्चन ,मुसलमान व इतर अहिंदू जातात त्याच रस्त्यावरून अस्पृशाला जाण्यास मनाई असावी असा हिंदूधर्माचा नियम आहे.....“ हा नियम त्रावणकोर सारख्या संस्थानात काटेकोरपणे पाळला जात होता तेथे “....हलक्या समजल्या जाणाऱ्या

जातीच्या लोकांना ब्राम्हणांच्या चौऱ्याहत्तर पावलापेक्षा जवळ जाण्यास सक्त मनाई होती शिवाय आपल्या जाण्या-येण्याची सूचना म्हणून रस्त्याने जातांना त्यांना डुकरासारखा आवाज करीत जावे लागे.”^९ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा त्रागा का होता याची कल्पना यावरून येऊ शकते. तरी देखील नलिनी पंडित म्हणतात “ अनेकदा त्यांनी सांघिक धर्मातराच्या पोकळ आणि हास्यास्पद घोषणा केल्या.” ^{१०}बाबासाहेबांना वाटत असे किमान आता तरी सनातनी ब्राम्हण मंडळीत बदल होऊन ते अस्पृश्यांना माणूस म्हणून मानवी अधिकार देतील, पण तसे काही झाले नाही त्यांनी आपली भूमिका अधिक कठोर केली त्यामुळे बाबासाहेबाची मोठी निराशा झाली धर्मान्तरा शिवाय अस्पृश्योद्धाराला दुसरा पर्याय नाही या निष्कर्षाप्रत बाबासाहेब इ.स.१९२७ मधील चवदार तळ्याच्या लढ्यानंतर एकदोन वर्षातच येऊन पोहचले”^{११}पण ते हिंदुच्या मानसिकतेत बदल होण्याची वाट पहात होते. पण विषमतेच्या होरपळलेले अस्पृश्याचा सोशिकपणा मात्र संपलेला होता. त्यामुळे लोक धर्मातराचा निर्णय स्वतःच घेऊ लागले ४ डिसे१९२७ रोजी सूर्यभानभिवसन महार या व्यक्तीने एक पत्र लिहिले “मे. अजमत मियाजहागीरदार साहेब, बाळापुर-याजकडे विनंती कि....हिंदू धर्मात उच्च-नीचपणाची मूर्ख चाल नांदत आहे त्यामुळे माझा धर्म कोणता हे मला कळले नाही, हिंदू म्हणावे तर जनावरापेक्षाहीनीच मानतात..... तरी मला मुसलमानबनविल्यास मी परमेश्वराजवळ आपले गुण सदोदित गात राहीन,” ^{१२}त्याच प्रमाणे “नागपूर,कामठी येथील महार साधू शंकर मुकुंदबैले यांनी केवळ चंदनटीळा व जानवे घातले त्यामुळे त्यांना बेदम मारले. म्हणून कामठी भागातील महार लोक संतापून मुसलमान होण्यास तयार झाले”^{१३} तसेच बळीराम आठवले या अस्पृश्याने श्री दत्तात्रेयरामचंद्रशर्विकार या बड्या प्रस्थाला पत्र लिहून कळविले कि “ लासूर येथील हिंदुनी महार लोकांना तकलिब देण्याचा ठराव केला आहे तो अत्याचार दूर करण्याची व्यवस्था करा तसे न झाल्यास त्या ”लोकांनीपरधर्म स्वीकारल्यास माझ्याकडे कोणताही बोल राहणार नाही”^{१४} कारण सवर्णांच्या जुलमाने नुकतेच “ पातुरडे येथील

अस्पृश्यांनी इस्लाम धर्माचा स्वीकार करण्याचा ठराव पास करण्यात आला होता ” ^{१५} इ.स. १९२९ च्या मार्च महिन्यात जळगावच्या जामोद येथील अस्पृश्यांनी सवर्णांना नोटीस बजाऊन सांगितले कि “ समानतेचे हक्क द्या नाहीतर धर्मांतर करू “^{१६} आणि त्यांनी २जून १९२९ ही ‘एक डेडलाईन’ दिली “नाशिक येथील कोहिनूर गावच्या ५०० अस्पृश्यांनी धर्मांतराची ‘२९’ हि तारीख जाहीरही करून टाकली होती “^{१७} अस्पृश्यांच्या वरील धर्मांतर लाटेमुळे बाबासाहेबानाही धक्का बसला, त्यांनी त्वरित जामोदचे धर्मांतर थांबविले पण बाबासाहेबांनी ओळखले होते कि ‘समानतेच्या तत्वाला आसुसलेल्या लोकांना आता फारकाळ थांबविता येणार नाही,’ म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकराना येवला परिषद घेऊन धर्मांतराची घोषणा “मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो तरी, हिंदू म्हणून मी मरणार नाही “ ^{१८}

२) मुस्लीम जगतात उत्साह:-

डॉ.बाबासाहेबांची धर्मांतर घोषणा खरेतर ‘अस्पृश्यांना मुस्लीम होण्यापासून रोखण्यासाठीच होती’ कारण या येवला परिषदेच्या दोन वर्षे अगोदर त्यांनी -(१३ सप्टे. १९३३) सुभेदार सवादकराना पत्रात स्पष्टपणे लिहिले होते कि, “मी मुसलमान होणार नाही” ^{१९} पण या स्पष्टीकरणाकडे दुर्लक्ष करून मुस्लीमांतील धुरंधरनेते, मुल्ला -मौलवी आणि ,सत्ताधिश आनंद व्यक्त करू लागले. ‘हिंदुंनी अस्पृश्यावर अन्याय, अत्याचार केला कि, मुसलमान नेते आंतरिक खुश होत असले पाहिजेत, कारण त्या शिवाय पिडीत अस्पृश्य इस्लामकडे वळत नसत हा अनुभव होता, म्हणूनच“अस्पृश्यांची हिंदू म्हणून नोंद होऊ नये “^{२०} याची शिरगणतीच्या वेळी काळजी घेत कायदेआजम महंमद जीना यांनी ‘लुईफिशर’ या अमेरिकन पत्रकाराला म्हटले होते “हिंदी मुसलमानांपैकी शेकडा ७५ टक्के मुसलमान हे पूर्वाश्रमीचे हिंदूच होत. पंडित नेहरू तर हा आकडा ९५ टक्क्यावर नेतात” ^{२१}श्री जे.एच. खांडेकरयानी लिहिले कि “ १९११ साली अस्पृश्यांची लोकसंख्या ९.५ कोटी होती ती १९४१ साली ४.५ कोटी झाली. १९११ साली मुस्लिमांची संख्या ५ कोटी होती ती १९४१ साली १० कोटी झाली. केवळ तीस वर्षातच

मुस्लिमांची संख्या ५ कोटी वरून १० कोटी होण्याचे कारण हिंदुच्या त्रासांनी हैराण झालेल्या अस्पृश्यांनी मुसलमानी धर्म स्वीकारला हे होय ” ^{२२} या वरून इस्लाम स्वीकारण्याची प्रवृत्ती खालच्या जातित जास्त प्रमाणात होती. म्हणूनच डॉ.आंबेडकरांच्या त्या धर्मांतर घोषणेने मुस्लिमांना आनंद झाला.

३) मुस्लीम नेत्यांचे प्रयत्न:-

डॉ. बाबासाहेबांच्या धर्मांतरानंतर ४ मार्च १९३६ रोजी आगाखान-पंथीय मुस्लिमांनी मुंबईत सभा घेऊन मुस्लिमांना आगाखान म्हटले ‘आपल्या मंडळींनी त्यांना इस्लाममध्ये घेऊन त्यांची सर्वांगाने उन्नती घडून आणावी.’ या सभेनंतर आगाखान आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमध्ये बोलणी होऊन आंबेडकर मुसलमान धर्म स्वीकारणार आहेत अशी एक अफवा हि पसरली “^{२३} त्यामुळे हिंदुत घबराट निर्माण होणे सहाजिकच होते. खिलाफत चळवळीचे प्रतिनिधी मौलाना महंमद इरफान यांनी तातडीने डॉ.आंबेडकरांची भेट घेऊन इस्लामधर्म स्वीकारण्याची विनंती करून ते म्हणाले ‘इस्लाममध्ये संपूर्ण समता आहे. आपण भारतीय आठ कोटी मुस्लिमांचे नेते होण्याची शक्यता निर्माण होईल’ असे आमिष दाखविले. उलेमा संघटनेचे अहेमदसैद यांनी बाबासाहेबांना कळविले कि “ इस्लाम मध्येच तुमच्या आकांक्षा पूर्ण होतील” ^{२४} खालिदगौबा हे पूर्वाश्रमीचे हिंदूच होते आणि या वेळी ते खासदारही होते त्यांनी बाबासाहेबांना मुस्लिमधर्म स्वीकारण्या विषयी तारेद्वारा विनंती केली” ^{२५} ‘मौनाथ-उफ-इस्लाम’या संस्थेच्या चिटणीसाने मुसलमान धर्म स्वीकारण्याचे आमंत्रणही दिले.”^{२६} पुण्यात मुस्लिमांचे एक पथक बाबासाहेबांना भेटून त्यांनी इस्लामधर्म स्वीकारण्याविषयी विनंती केली” ^{२७} पंजाबातील मुस्लीम ‘अहमदियापंथा’ कडून बाबासाहेबांना इस्लाम स्वीकारण्याचे निमंत्रण आले होते. पीरजमात अली यांनी बाबासाहेबांची भेट मुंबईत घेतली आणि मुस्लिमधर्म स्वीकारणे शक्य आहे काय? या संबंधी चर्चा केली” ^{२८}

४) धर्मांतर घोषणेचे आंतरराष्ट्रीय पडसाद :-

बाबासाहेबांनी केलेल्या धर्मांतर घोषणेची दखल आंतरराष्ट्रीय पातळीवर घेण्यात आली 'कैरो' सारख्या देशातून धनिक मुस्लिमांनी एक मोठा निधी उभा करून तो भारतात पाठवून अस्पृश्य वर्गाला इस्लामकडे आणण्याची योजना आखली गेली. डॉ.बाबासाहेबांचे आधुनिक विचार लक्षात घेता काही तडजोडी स्वीकारण्याची तयारीसुद्धा दाखविण्यात आली. त्यात " इस्लामचा स्वीकार केलातर अस्पृश्यांना ' पडदा पद्धत' आणि ' सुंता' या गोष्टी बंधनकारक रहाणार नाहीत " ^{२९} 'कैरो' वरून एक उच्चस्तरीय समिती भारतात येऊन गरीब अस्पृश्य वर्गाची पहाणी करून गेली. फंड वाढविण्यात आला अनेक मुस्लीम राष्ट्रांतील मुल्ला-मौलवी भारतात पाठविण्यात आले.

५) निजामाची धांदल :-

धर्मांतर घोषणेमुळे जगभरात उडालेली खळबळ देशात आणि देशाबाहेर मुस्लीम धर्मियात उसळलेली चैतन्याची लाठ यामुळे निजामाला तर आकाश ठेगणे झाले. निजाम "संस्थानात मुस्लिमांची संख्या वाढविण्यासाठी त्याने 'तबलीग.' कार्यक्रम जोमाने सुरु केला." ^{३०} " निजामाने धर्मांतरासाठी धर्माखाते 'अमुरे-मजहाबी' स्थापन केले " ^{३१} निजाम मशिदीना मोठे अनुदान देत असे पण हे अनुदान अस्पृश्यांना मुसलमान बनविण्यासाठी वापरले जात असे ^{३२} अस्पृश्यांनी इस्लाम कबूल केला तर संख्येच्या दृष्टीने आपण प्रबळ होऊ आणि पुढे 'आझाद- हैद्राबाद'चे स्वप्न साकार करता येईल. म्हणून त्याने अस्पृश्यांसाठी ५ कोटी रुपयांच्या निधीची तरतूद करून ठेवली" ^{३३} जणू काही बाबासाहेब आज ना उद्या मुसलमान होणारच आहेत या अविर्भावात नबाब ख्वाजाहबिबुलाने "अस्पृश्यांच्या मुक्तीसाठी आणखी एक कोटी रुपयांचा फंड मुस्लिमांनी उभा करावा " ^{३४} असे आवाहन केले. निजाम आपल्या संस्थानात अस्पृश्यांच्या उन्नतीचे उपक्रम राबवू लागला 'पस्ता-ख्वाम' (अस्पृश्य) माझे नाक आहे त्यांना वर उचलणे आमचे नैतिक कर्तव्यच आहे" ^{३५} असे म्हणू लागला. एक अस्पृश्य पुढारी मंत्रिमंडळात घेतला. परंतु बाबासाहेबांनी निजामाचा हा बनावटपणा फार पूर्वीच ओळखला होता.

५) डॉ. आंबेडकरांची भूमिका :-

इ.स.१९२९ मध्ये देशभर अस्पृश्यावरील अन्याय-अत्याचाराच्या घटना वाढल्या होत्या. जळगाव मधील सवर्णांच्या जात्यांधामुळे तर बाबासाहेब इतके संतापले कि त्यांनी असहाय अस्पृश्यांना पाहून “मुसलमान होण्याचा सल्ला दिला...”^{३६}पणतो सल्ला म्हणजे हिंदुना ‘धक्का’ देण्याचे तंत्र होते तरी विदर्भातील एक नेते अ. का. गवई यांनी ‘डॉ आंबेडकर - मुस्लीम धर्म स्वीकारणार असल्याची अफवा उठवली.’ धर्मांतर घोषणेनंतर दोन महिन्यांनी “ईद निमित्ताने सामुदायिक प्रार्थने साठी बाबासाहेब आंबेडकराना हकीम अबूयुसुफइसफादानी यांनी आमंत्रण दिले”^{३७} बाबासाहेब तेथे गेले देखील, पण त्यामुळे पुढे “ते आणि त्याचे अनुयायी मुसलमान होणार आहेत” अशी पीर जमात अल्ली यांनी उठविलेली अफवा पंजाब येथील एका प्रसिद्ध वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध झाली ^{३८}

बाबासाहेबांच्या धर्मपरिवर्तनाची चर्चा देशात आणि देशाबाहेर मोठ्या प्रमाणात चालू होती. बाबासाहेबांच्या धर्मांतर भूमिकेमुळे अतिशय घाबरलेल्या अवस्थेत होते. आंबेडकर जर सुडाच्या भावनेने मुसलमान झाले तर काय होईल? याची धास्ती हिंदुंतील धुरंदराना वाटत होती. पण बाबासाहेबांचे इस्लामसंबंधी मत काय आणि कसे होते हे त्यांनी धर्मांतरघोषणे पूर्वी आणि घोषणेच्यानंतर देखील वेळप्रसंगी स्पष्ट केले. ते असे- “ मुसलमान धर्म खऱ्या धर्मनिष्ठ मुसलमानाला हिंदुस्थानहि आपली मायभूमी आहे आणि हिंदू आपला इष्टमित्र आहे असे मानु देत नाही. मुसलमान समाज हा सामाजिक सुधारणेचा विरोधक आहे. इस्लामचे बंधुत्व हे सर्वव्यापक नाही. ते बंधुत्व मुसलमान अनुयायांपुरतेच असते. असे त्यांनी आपल्या ‘Thought on Pakisthan’ याग्रंथात नमूद केले आहे ^{३९}

मुसलमान धर्माविषयी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार वरील प्रमाणे असल्यामुळे मुसलमानधर्म स्वीकारावा हि कल्पना देखील त्यांच्या मनाला कधीही शिवणे-शक्य नव्हते.

संदर्भ -

- १) कीर धनंजय, ' डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ' पाप्युलरप्रकाशन, मुंबई-१९९३ पृ. ९५
- २) उपरोक्तपृ. ९६
- ३) खरातशंकरराव (संपा.) 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रे' इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन पुणे १९९०- पृ.५७
- ४) उपरोक्त पृ. ५७
- ५) वामन निंबाळकर (संपा.) 'सामाजिक क्रांतीची दिशा-म.भी.चिटणीस समग्र वाङ्मय' -प्रबोधन प्रकाशन -नागपूर २००९ पृ.२६६
- ६) शिखरे दा.न.(संपा) 'पंचशील पाक्षिक- दुसऱ्यामहाड सत्याग्रहाची हस्तपत्रिका, पृ ६१
- ७) गांजरेमा.फ.(संपा)' डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे' -खंड -७, अशोक प्रकाशन -नागपूर पृ.९
- ८) उपरोक्त पृ.९
- ९) राम गोपाल ' भारतीय मुसलमानांचा राजकीय इतिहास'-अनु.कमल पाध्ये-प्रकाशनासहाराष्ट्र साहित्यआणि संस्कृती- प्रकाशन मुंबई २००२ -पृ.२
- १०) नलिनी पंडित 'महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास-ग्रंथालीप्रका.मुंबई २००० पृ.१८९
- ११) मोरे (डॉ.) दिनेश 'मराठवाड्यातील दलित चळवळीचा इतिहास 'आनंद पब्लीकेशन औरंगाबाद-२००६ -१५९
- १२) बहिष्कृत भारत , ४ नोव्हें.१९२७
- १३) बहिष्कृत भारत , २१ ऑग.१९२७
- १४) बहिष्कृत भारत ,४ नोव्हें. १९२७
- १५) थत्ते यदुनाथ ' भारतरत्नडॉ.बाबासाहेब आंबेडकर;जीवन विचार कार्य आणि परिणाम कौस्तुभ प्रकाशन -नागपूर १९९४ -पृ.३७
- १६) बहिष्कृत भारत ,१५ मार्च १९२९
- १७) sources material on Dr. Babasaheb Ambedkar and movement of Untouchables Vol-1 Educational Dept. of Maharashtra Bombay-1982- pp.135
- १८) खरातशंकरराव 'पूर्वोक्त पृ.१
- १९) सुरवाडे विजय (संपा) 'समकालीन सहकाऱ्यांच्या आठवणी' सुगावा प्रकाशन -पुणे आवृ.२००४ -पृ.१८६
- २०) Dr. Ambedkar B.R. ' Thought on Pakisthan ' PP. 241
- २१) कीर धनंजय -पूर्वोक्त -२९०
- २२) खैरमोडेचा.भ.' डॉ.भी.रा.आंबेडकर -खंड.१२ पृ.२१२
- २३) कांबळे (प्रा.) अरुण 'धर्मातराची भीमगर्जना' सुगावा- प्रकाशन २००६ पृ .२२
- २४) कसबेरावसाहेब ' आंबेडकर आणि मार्क्स ' सुगावा प्रकाशन, पृ. २२७
- २५) कांबळे (प्रा.) अरुण, पूर्वोक्तपृ. २१
- २६) दैनिक सकाळ -२३ ऑक्टोबर १९३५
- २७) मून वसंत 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ' नेशनल बुक -दिल्ली पृ.७०
- २८) कीर धनंजय-पूर्वोक्त-पृ.२६९
- २९) कसबेरावसाहेब-पूर्वोक्त -पृ. २२७
- ३०) औचरमल (डॉ.)एल.वाय.आंबेडकरीचळवळआणिहैद्राबाद संस्थानातील दलितमुक्ती - संग्राम-सुगावा प्रकाशन १९९७ पृ. १७
- ३१) मोरे (डॉ.) दिनेश -पूर्वोक्त-पृ. १९४
- ३२) गायकवाड (डॉ.) नरेंद्र;मराठवाड्यातील दलित चळवळ आणि हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम सुगावा प्रकाशन पृ.५९

- ३३) मून वसंत -पूर्वोक्त -पृ.३४
३४) कांबळे (प्रा.) अरुण- पूर्वोक्त.-२४
३५) मोरे (डॉ.) दिनेश पूर्वोक्त -१९३
३६) उपरोक्त-पृ. १९३
३७) दैनिक-सकाळ -२६ डिसे. १९३५
३८) कीर धनंजय -पूर्वोक्त पृ.२६९
३९) कीर धनंजय -'विश्वभूषणडॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मानसआणितत्वविचार रघुवंशी प्रकाशन -पुणे-१९७२ पृ.५०

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता

- प्रा. राजाराम कांबळे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे शोषित दलित वंचित जनतेच्या हक्कासाठी समतेसाठी लढणारे शूर लढवय्ये, बंडखोर, क्रांतीकारी, क्रियाशील विचारवंत, महापुरुष होय. त्यांचे जीवन अनेक अविस्मणीय घटनांनी भरलेली गाथा होय. अस्पृश्यांचे मुक्तीदाता, समाजसुधारक, भारतीय संविधानाचे निर्माते, प्रकाड पंडित, अर्थतज्ज्ञ, साहित्यिक म्हणून त्यांचा नावलौकिक भारतीयांना माहित आहे. ते अष्टपैलू व्यक्तिमत्व होते. परंतू ते मुरब्बी पत्रकार होते, वृत्तपत्र सृष्टीतील नायक होते. त्यांचे इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व होते. त्यांची ग्रंथसंपदा इंग्रजी भाषेत असल्याचे जगाला माहित आहे. पण ते मराठी भाषेतही चांगले लिहू शकत होते हे त्यांच्या पत्रकारितेच्या क्षेत्रातील कामगिरीवरून समजून येते. पत्रकारितेच्या क्षेत्रात त्यांनी आपला ठसा उमटविला होता. मराठी साहित्य वाडमयाचा त्यांनी परिश्रमपूर्वक अभ्यास करून उच्चकोटीतील पत्रकार म्हणून नावलौकिक मिळविला होता. मराठी भाषेवरही त्यांनी प्रभुत्व मिळविलेले होते. इंग्रजी भाषेच्या बरोबरीने बाबासाहेबांनी मराठी भाषेचा सन्मान केला होता.

समस्त भारतवर्षाला आणि जगाला सुपरिचित व्यक्तिमत्व म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. हा त्यांचा परिचय ते समाजक्रांतिकारक म्हणून असला तरी त्यांच्या असामान्य बुद्धिमत्तेने त्यांच्या गाढ व्यासंगाने त्यांच्या जीवन आणि कार्याचे पैलू अनेक लेखकांनी प्रकाशित केलेले आहेत. डॉ. बाबासाहेबांच्या सामाजिक कार्याबद्दल भारताच्या भविष्याची दिशा निश्चित करण्याच्या त्यांच्या द्रष्टेपणाबद्दल भारतीय राज्यघटनेतील त्यांच्या देशचिंतनाबद्दल समाजचिंतनाबद्दल अनेक मोठमोठ्या विचारवंतांनी लेखकांनी लिहिले आहे. या सर्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विविध जीवनाचे पैलू पाहात असताना भारतात अस्पृश्यता निवारण, राज्यघटनेचे शिल्पकार कायदेपंडित, समाजसुधारक, अर्थतज्ज्ञ, कृषीतज्ज्ञ, जल विद्युत विषयक कार्य, स्वातंत्र्य, समता बंधुता आणि

न्याय ही तत्वे रूजविण्यात तसेच भारताच्या लोकशाही बळकटीकरणासाठी त्यांची पत्रकार म्हणून असणारी भुमिका उल्लेखनीय आहे.

वृत्तपत्र हा समाजाचा आरसा आहे. समाज जागृतीसाठी वृत्तपत्रांइतके प्रभावी साधन दुसरे कोणतेच नाही याची जाणीव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना होती. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नसला तरी निव्वळ शैक्षणिक उत्थान केल्यानेच समाजोद्धार होणार नाही हे अर्थशास्त्रात डॉक्टर ज्ञालेल्या बाबासाहेबांना कळले होते. आपला समाज शिक्षणासोबत समाजिक आर्थिक राजकीय इ. क्षेत्रात पुढे येण्यासाठी वृत्तपत्राची विशेष गरज जाणवू लागली. “हजारो संगिनीपेक्षा चार धारदार वृत्तपत्रे उचित कार्य करतात “ या जगाला जिंकू पाहणा-या नेपोलियनच्या विचारसरणीप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी वृत्तपत्र या माध्यमाचा सुयोग्य वापर बहुजन समाजाच्या सर्वांगीण उध्दारासाठी केला. अर्थहीन आणि द्रव्यहीन समाजाला सर्वांगीण विकास करण्यासाठी वृत्तपत्र या माध्यमासारखी इतर कोणतीही भुमी नाही अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भुमिका होती.

१८९१ ला इंग्रज सरकारने भारतीयांना राजकीय स्वरूपाच्या स्वायत्त अधिकाराचा पहिला हप्ता दिला. १९०९ च्या दरम्यान मोर्ले मिटो सुधारणान्वये भारतीय लोकांना राजकीय हक्काचा दुसरा हप्ता दिला गेला याच कालखंडात मुस्लिम लीगची स्थापना होवून त्यांच्याही राजकीय हक्काची मागणी पुर्ण करण्यात आली होती. १९१७ मध्ये पुन्हा इंग्रज सरकारने अधिकचे राजकीय हक्क देण्याची घोषणा केली. याचा फायदा केवळ हिंदू आणि मुस्लिम लीगलाच होणार होता. ही बाब लक्षात घेवून डॉ. बाबासाहेबांनी राजकारणात पर्दापण केले. परंतू ते ज्यांच्यासाठी लढू इच्छित होते तो समाज मुक आणि अज्ञानी होता. अशा मुक्या आणि अज्ञानी समाजास त्याच्या हक्काची जाणीव करून देण्यास तसेच सामाजिक राजकीय कार्यास गती आणण्यास त्यांनी ३१ जानेवारी १९२० रोजी मुकनायक या वृत्तपत्रास प्रारंभ केला. पत्रकारितेसंदर्भात आपले मनोगत व्यक्त करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मुकनायकाच्या संपादकीयमध्ये लिहीतात, “ बहिष्कृत लोकांच्या अन्यायावरील उपाययोजना सुचविण्यात आणि त्यांच्या उन्नतीच्या स्वरूपाची चर्चा करण्यास वृत्तपत्रासारखे दूसरे क्षेत्र नाही

तत्कालीन बरीचशी वृत्तपत्रे स्वतःच्या जातीची हितसंबंध पाहणारी असल्यामंळे सामाजिक अभिसरणाच्या प्रक्रियेस लगाम बसतो बहिष्कृतांच्या दुःखाचे आणि दुःख विमोचनाचे शब्दरूप साधन मुकनायक होय.”

छत्रपती राजर्षी शाहु महाराज यांच्या मदतीने सुरू केलेल्या मुकनायक या वृत्तपत्रास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेले नाव सुध्दा अतिशय समर्पक आहे. कारण शेकडो वर्षांच्या गुलामगिरीत चाचपडणा-या तोंड असून बोलु न शकणा-या बहुजन समाजाला दिशा देण्याचे महान कार्य मूकनायकला करावयाचे होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता केवळ ग्रामीण शहरी किंवा भारतीय संस्कृतीचे जतन करणारी नव्हती तर ती समग्र भारतीय जीवनाच्या आणि संस्कृतीच्या परिवर्तनाची वैचारिक लढाई होती. म्हणून मराठी पत्रकारितेच्या इतिहासामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता ही लोकपत्रकारिता ठरलेली आहे. मुकनायकमधील चौदा अग्रलेख डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्वतः लिहून बहुजन समाजाला त्यांच्या अधिकार आणि कर्तव्याची जाणीव करून दिली. तसेच त्यांनी आपल्या पत्रकारितेमार्फत बहुजन समाजात स्वाभिमानाची ज्योत पेटविली.

मुकनायक हे वृत्तपत्र त्या काळातील इतर वृत्तपत्रांप्रमाणे अल्पावधित लोप पावणारे नसावे, तर दिर्घकाळात चालविण्याचा त्यांचा मनसुबा होता. यासाठी ते रात्रंदिवस एक करून लेखन कार्यास लागले. इंग्रजीत लिहिण्याची व इंग्रजीत विचार करण्याची सवय जडली असल्याने ते इंग्रजीत लिहित नंतर त्याचे स्वतः मराठीत भाषांतर करून छापून काढित यासाठी त्यांना अधिक मेहनत व वेळ खर्ची घालावा लागे वृत्तपत्र अधिक जोमाने चालविता यावेत त्यात दुसरी कोणती अडचण येवू नये म्हणून त्यांनी सिडनहॅम या सरकारी कॉलेजची प्राध्यापकाची नोकरी सोडली. डॉ.बाबासाहेब उच्च शिक्षणासाठी परदेशात गेले त्यांच्या गैहजेरीत व्यवस्थापकांना मूकनायक चालविता आले नाही. समाजबांधवांच्या प्रामाणिक सहकार्याअभावी मूकनायक बंद पडले. परंतू अस्पृश्यांना राजकारणात पाय रोवून उभे राहिले पाहिजे याची जाणीव झाली. तसेच मूकनायक अस्पृश्यांना नवविचार देणारे पाक्षिक ठरले.

अस्पृश्यांच्या समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी सन १९२४ साली बहिष्कृत भारत सभेची स्थापना केली. अस्पृश्यांच्या समस्यांचा अडचणींचा या सभेने चौफेर विचार करून ही चळवळ अधिक तेजस्वी करण्यासाठी वृत्तपत्राच्या नावाचा विचार करण्यात आला की जे ३ एप्रिल १९२७ रोजी बहिष्कृत भारत नावाने सुरू करण्यात आले होते. या वृत्तपत्राची सर्व प्रकारची जबाबदारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वीकारली होती. वृत्तपत्र सृष्टीतील अनुभव त्यांना नव्हता तरी त्यांनी आपल्या बांधवांसाठी तळमळीने मोठ्या जिददीने अनेक लेख लिहिले बहुजन समाजाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर बहिष्कृत भारता मार्फत स्वातंत्र, समता, बंधुता आणि न्याय या चार चतुःसुत्रीचे बाळकडू पाजले. या महापुरुषाचे वृत्तपत्रातील लिखाण चिरंतर राहिल म्हणूनच ते उच्चकोटीतील पत्रकार ठरतात. म्हणून त्यांना वृत्तपत्रसृष्टीतील नायक संबोधने उचित ठरेल.

वृत्तपत्रातून सत्य परिस्थितीची जाणीव बाबासाहेब करून देत असत. अस्पृश्य बांधवांनी आत्मप्रतिष्ठेसाठी लढा देण्यास तयार रहावे गुलामगिरिच्या बाहुपाशातून मुक्त होण्यासाठी संघर्ष करण्यास सिध्द व्हावे असा उपदेश करून बधीर मुक्त्या लाचार जनतेत ते स्फुर्ती निर्माण करीत असत. अस्पृश्यांच्या विविध समस्यांबरोबरच हिंदू समाजातील अप्रिय रूढी परंपरा असामाजिक तत्वांचा या वृत्तपत्रात उल्लेख करून हिंदू समाजाची अधोगती कशी झाली याविषयी ते तपशीलवार लिहित डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गाढे अभ्यासक असल्याने वृत्तपत्रातील लिखाणात युक्तीवादाला आणि तर्कशक्तीला आवाहन असे त्यामूळे त्यांचे लेख बुध्दीला चालना देणारे असत विचार क्रांतिकारी असायचे. परिणामस्वरूप वाचक वर्गात उत्साह संचार करीत असे. जनजागृती करण्यास त्यांचे लिखाण सक्षम होते.

२४ नोव्हेंबर १९३० मध्ये बाबासाहेबांच्या जनता चा पहिला अंक प्रकाशित झाला त्याचे संपादक देवासम विष्णू नाईक होते डॉ. बाबासाहेबांना सार्वजनिक कामाचा व्याप असूनही जनता मध्ये त्यांनी जे लेख लिहिले त्याला वृत्तपत्र सृष्टीत तोड नाही. त्यांनी हाती घेतलेले सामाजिक कार्य कशा योग्य आणि आवश्यक आहेत त्याचे विवेचन जनता मधून करीत त्यांच्या विचारांनी जनता भारावून जायची

आपले मानसिक शोध होत असल्याची त्यांना जाणीव व्हायची त्यांळे अस्पृश्यांना बाबासाहेब आपले मुक्तीदाता असल्याचे जाणवत असे. त्यांची वृत्तपत्रीय भाषा सरळ पण सडेतोड निर्भीड असल्याने वाचकांच्या हृदयात त्यांचे विचार जावून भिडत. त्यांच्या लेखात पक्का निर्धार आवेश जोश असायचा प्रतिस्पर्ध्यावर ते एखाद्या कसलेल्या मुरब्बी योद्धाप्रमाणे बौद्धिक वाद करीत की ज्यामुळे विरोधक घायाळ होत असत. सामाजिक प्रबोधन व सामाजिक न्यायाचा आग्रह त्यांनी पत्रकारिता क्षेत्रात त्यांनी धरला होता. डॉ. बाबासाहेब क्रियाशील विचारवंत होते. क्रांतीकारी होते. आणि हे क्रांतीकारी विचार समाजाने स्वीकारावे म्हणून त्यांनी जाणीवबद्ध लेखन केले. त्यांच्या लिखाणात आक्रमकता होती.

३१ ऑक्टोबर १९३१ रोजी "जनता" चे साप्ताहिकात रूपांतर झाले या साप्ताहिकात सर्व धर्मियांचे लेख प्रसिध्द होत असत बाबासाहेबांची वृत्तपत्रे, विचारपत्रे होती. या आंबेडकरी चळवळी, अभिप्राय, सभा, संमेलने यांचे वृत्तांत, कवितांचा समावेश असायचा . तदनंतर जनताचे 4 फेब्रुवारी 1956 रोजी प्रबुध्द भारत असे नामांतर झाले. धर्मांतरापूर्वीच बाबासाहेबांनी या नावाचा विचार केला होता.

वर्षानुवर्षे जातीयतेच्या नावाखाली भारतीय हिंदू धर्मीय वर्णव्यवस्थेतील अस्पृश्य समाज हिणत्वाने जीवन जगत होता. जातीय व्यवस्थेला धर्माच्या मुलाम्याने अधिकच मजबुती आणली होती. या मजबुतीवर प्रहार करण्यासाठी राष्ट्रपिता महात्मा फुले यांच्यानंतर कोणीही पुढे येण्यास धजत नव्हता. अशा वेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुक्ती संग्रामास कंबर कसली व समाज प्रबोधनार्थ मुकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता, समता, प्रबुध्द भारत इ. वृत्तपत्रे वाचकांच्या उंबरठ्यावर पोहोचवली. हा मानव कल्याणाचा वसा त्यांनी आपल्या जीवाचे रान करून जपला. त्यासाठी त्यांनी आपला देह व बुद्धिमत्ता पणास लावली यातून त्यांच्या वृत्तपत्रीय तळमळीची जाणीव होते. मुकनायक आणि बहिष्कृत भारत ही वृत्तपत्रे चालविण्यासाठी त्यांनी जे कष्ट उपसले ,त्याची परतफेड बौद्धबांधव,बहुजन वर्ग व स्त्रीया कधीही करू शकणार नाहीत अशा तगमगीतून व कष्टातून त्यांनी लोकजागृतीचे व समाजजागृतीचे कार्य केले.

एकंदरीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वृत्तपत्रीय कार्यासाठी जो काही त्रास घेतला त्यास तोड नाही हे आम्ही नम्रपणे कबुल केले पाहिजे की त्यांच्या या वृत्तपत्रामूळे भारत देशात मोठी समाजक्रांती घडून आली. मानवतेसाठी लढण्याची नवशक्ती माणसाप्रमाणेच जगण्याची प्रेरणा या वृत्तपत्रांनी दिली. समाजक्रांतीने जी आकाशाला गवसणी घातली ती या वृत्तपत्रांमुळेच. हा या वृत्तपत्राचा गौरव आणि पत्रकार म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे श्रेष्ठत्व होय.

DR. B.R. AMBEDKAR AND FEMINISM IN INDIA

-Dr. prashant krushnarao pathak

ABSTRACT: -

Dr. Ambedkar – The determined fighter and a deep scholar has made significant efforts to lead the society on the path of Liberty, Equality and Fraternity. He was first Indian to brake down the barriers in the way of advancement of women in India. He laid down the foundation of concrete and sincere efforts by codifying the common Civil Code for Hindus and other sections of the Indian society. The present paper is an attempt to highlight Dr. Ambedkar's view on women problems in pre and post independent India and its relevancy in present scenario. Dr. Ambedkar started his movement in 1920. He started fierce propaganda against the Hindu social order and launched a journal Mooknayak in 1920 and Bahiskrit Bharat in 1927 for this purpose. Through its issues he put due stress on the gender equality and the need for education and exposed the problems of the depressed as well as women. The encouragement of Dr. Ambedkar to empower women to speak boldly was seen when Radhabai Vadale addressed a press conference in 1931. He strongly advocated for family planning measures for women in Bombay Legislative Assembly. Dr. Babasaheb spent his life for the betterment of women even involved in bad practices and professionals like prostitutions. Ambedkar created awareness among poor, illiterate women and inspired them to fight against the unjust and social practices like child marriages and devdasi system.

INTRODUCTION

Dr. B.R Ambedkar was among the most outstanding intellectuals of India in the 20th century in the word. Paul Baran, an eminent Marxist economist, had made a distinction in one of his essays between an "intellect worker" and an intellectual. The former, according to him, is one who uses his intellect for making a living whereas the latter is one who uses it for critical analysis and social transformation. Dr. Ambedkar fits Baran's definition of an intellectual very well. Dr. Ambedkar is also an outstanding example of what Antonio Gramsci called an organic intellectual, that is, one who represents and articulates the interests of an entire social class. Dr. Ambedkar – the determined fighter and a deep scholar, secured the highest academic honors from some of the most prestigious universities of the world. He made significant efforts to lead the society on the path of Liberty, Equality and Fraternity. It

is proved by a recently conducted survey by „History TV 18 and CNN IBN“ in June 2012. „Who is the greatest Indian after Mahatma Gandhi?“ is the question asked from the people of India. The contestants include, First PM Jawahar Lal Nehru, Singer Lata Mangeshkar, Industrialist J.R.D.Tata, A.P.J.Abdul Kalam, Indira Gandhi and Vallbhbhai Patel etc. The final cumulative ranking was conducted following the three ways poll; ranking by jury (online and on ground), ranking by popular votes and ranking by market research. Finally, Dr. B.R.Ambedkar declared as winner. Historian Ramchandra Guha stated on the declaration of results “Dr. Ambedkar’s legacy has been distorted to suit particular interests. He was a great scholar, institution builder and economic theorist” Prof. A. K. Sen has also said, “Ambedkar is my Father in Economics. He is true celebrated champion of the underprivileged. He deserves more than what he has achieved today. However he was highly controversial figure in his home country, though it was not the reality. His contribution in the field of economics is marvelous and will be remembered forever..!” Ambedkar was not only the father of Indian Constitution; he was a great freedom fighter, political leader, philosopher, thinker, economist, editor, social reformer, revivalist of Buddhism and was first Indian to brake down the barriers in the way of advancement of women in India. He laid down the foundation of concrete and sincere efforts by codifying the common Civil Code for Hindus and other sections of the Indian society.

II. OBJECTIVES, METHODS AND MATERIALS

The present paper is an attempt to highlight Dr. Ambedkar's view on women problems in pre and post independent India and the relevancy of his ideas in present political and social scenario of India. Secondary data collected from internet, Government documents, newspapers, published papers, books and speeches delivered by Dr. Ambedkar in Parliament, various conferences and meetings in pre and post independent India.

ANALYSIS AND DISCUSSION

Dr. Ambedkar started his movement in 1920. He stated “We shall see better days soon and our progress will be greatly accelerated if male education is persuaded side by side with female education...”¹ He started fierce propaganda against the Hindu social order and launched a journal Mooknayak in 1920 and Bahiskrit Bharat in 1927 for this purpose. Through its issues he put due stress on the gender equality and the need for education and exposed the problems of the depressed as well as women. Ambedkar’s perception of women

question, emphasizing their right to education, equal treatment with men, right to property and involvement in the political process resembled the global feminists demand. As J. S. Mill expressed in the *Subjection of Women*, the legal subordination of one sex to the other is wrong in itself and one of the chief hindrance to human development; and ought to be replaced by a principle of perfect equality, admitting no privilege or power on the one side, nor disability on the other, Ambedkar also holds the same views on work for women (More 2011). In January 1928, a women's association was founded in Bombay with Ramabai, Ambedkar's wife, as its president. In the Kalram Temple Entry Satyagraha at Nasik in 1930, five hundred women participated and many of them were arrested along with men and ill treated in jails. The encouragement of Dr. Ambedkar to empower women to speak boldly was seen when Radhabai Vadale addressed a press conference in 1931. She said "It is better to die a hundred times than live a life full of humiliation. We will sacrifice our lives but we will win our rights." The credit for this self – respect and firm determination of women goes to Ambedkar. Dr Ambedkar believed in the strength of women and their role in the process of social reform. The historic „Mahad Satyagraha“ witnessed participation of three hundred women along with their male counterparts. Addressing another meeting of about 3000 women, he said, "I measure the progress of community by the degree of progress which women had achieved. Let every girl who marries stand by her husband, claim to be her husband's friend and equal, and refuse to be his slave. I am sure if you follow this advice, you will bring honour and glory to yourselves." He strongly advocated for family planning measures for women in Bombay Legislative Assembly. In 1942, being a Labour Minister of Executive Council of Governor General, he introduced a Maternity Benefit Bill. He provided several provisions in the constitution for protecting the welfare and civil rights of women. He introduced the Hindu Code Bill in the Parliament and highlighted the issues about women's property right. The bill received strong opposition from many political leaders. In turn, Dr. Ambedkar resigned from the cabinet expressing his discontent over non acceptance of woman's right by the parliament. Besides, he highlighted the issues of Muslim women. His secular perspective is known through his thoughts on „Purdah“ (Veil) system, religious conversions and legal rights for Muslim women. In short, along with the depressed class women, his thoughts for emancipation of all the women are expressed with same allegiance 2 . Ambedkar emphasis was on reconstruction of the Hindu society on the basis of equality rather than the social reforms initiated by Brahma Samaj or Arya Samaj because their attempts were limited only to the upperstrata of the society. His in depth study of Smritis and

Shashtras and his experience from the response of upper castes during the temple entry movement crystallized his conclusions on Hindu philosophy and society. Gaining inspiration from Ambedkar, many women wrote on various topics. And Tulsibai Bansode started a newspaper „Chokhamela“. This shows how Ambedkar created awareness among poor, illiterate women and inspired them to fight against the unjust and social practices like child marriages and devdasi system. Dr. Babasaheb Ambedkar exclaimed, “I strongly believe in the movements run by women. If they are truly taken in to confidence, they may change the present picture of society which is very miserable. In past, they have played a significant role in improving the condition of weaker section and classes.”” He always honored women for their work and hardships. While addressing in conferences to women he could easily communicate with them as a homely person and conversation. He evoked women in the following words. “Never wear such clothes which will degrade our personality and character. Avoid wearing the jewellery on your body everywhere. It is not fare to make hole on nose and wear „nath“.” In this he condemned all the bad traditions, habits and ways of life which made life difficult and complex. And to the surprise, even the illiterate women followed his advice from the bottom of their heart.

Dr. Ambedkar tried an adequate inclusion of women’s right in the political vocabulary and constitution of India. i.e. , Article 14 - Equal rights and opportunities in political, economic and social spheres. Article 15 prohibits discrimination on the ground of sex. Article 15(3) enables affirmative discrimination in favour of women. Article 39 – Equal means of livelihood and equal pay for equal work. Article 42 – Human conditions of work and maternity relief. Article 51 (A) (C) – Fundamental duties to renounce practices, derogatory to the dignity of women. Article 46 – The state to promote with special care, the educational and economic interests of weaker section of people and to protect them from social injustice and all forms of exploitation. Article 47 – The state to raise the level of nutrition and standard of living of its people and the improvement of public health and so on. Article 243D (3), 243T (3) & 243R (4) provides for allocation of seats in the Panchayati Raj System. The Hindu Code Bill, the most formidable legislative measure of modern India, sought among other reforms, to put an end to a variety of marriage systems prevailing in India and legalise only monogamous marriages. The Code also sought to confer on women the right of property and adoption which had been denied by Manu. It put men and women on an equal level in all legal matters.

CONCLUSIONS

In the condolence message, on Ambedkar's death in parliament, Prime Minister Jawaharlal Nehru said "Dr. Babasaheb Ambedkar was a symbol of revolt against all oppressive features of Hindu society". His dream of society, based on gender equality is yet to be realized and therefore his thoughts are important for the social reconstruction that favors women empowerment. Dr. Babasaheb expressed his views on the state of life of all women. He stated that women must be treated equally and given equal prestige. He insisted on Hindu Code bill suggesting the basic improvements and amendments in assembly. He also insisted and evoked all the parliamentary members to help to pass the bill in parliament. Eventually, he resigned for the same. The teachings and thoughts of Dr. Ambedkar are useful not only women but also all the Indian even today. His deep concern and feelings for all round development of women is expressed from his each sentence and word. In his last speech in Indian Parliament we can know his feelings and respect showed towards women. He quoted the famous thoughts of an Irish Patriot Daniel O Connal as, "No man can be grateful at the cost of his honour, no woman can be grateful at the cost of her chastity.

REFERENCES

- [1]. Ahir,D.C. (1990) "The Legacy of Dr. Ambedkar" B.R.Publishing corporation, New Delhi
- [2]. Ambedkar, B.R. (1987) "Women and Counter Revolution" Riddles of Hindu Women" in Dr. Baba Saheb Ambedkar: Writings and Speeches, Vol. 3, Department of Education, Govt of Maharashtra.

ग्रंथप्रेमी डॉ बाबासाहेब आंबेडकर

-प्रा. विकास विधाते

स्पष्ट रूप से देखा जाए तो भले ही डॉ बाबासाहेब आंबेडकर जी का जन्म हिंदु वर्णव्यवस्था में दलित जाती में हुआ था । लेकिन इसी चातुर्वर्ण्य व्यवस्था के तहत दलित समाज को सत्ता, संपत्ति एवं शिक्षा में अधिकार नहीं था । फिर भी सवाल यह है की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी ने अपने जीवन में ग्रंथो से इतना प्यार क्यों किया और उन्हें ग्रंथप्रेमी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर क्यों कहा जाता है । तो इन सारे सवालों का जवाब हमें इतिहास से मिलता है । मूल रूप से ग्रंथो की परंपरा हमें तथागत भगवान गौतम बुद्ध के समय से ही बरकरार दिखाई देती है । उसी समय इस देश में नालंदा, तक्षशिला, विक्रमशिला, वल्लभी और सारनाथ जैसे विश्वविद्यालय का निर्माण हुआ था । मतलब आज से ढाई हजार साल पहले इस देश के पूर्व पश्चिम, दक्षिण, उत्तर और मध्य देश में शिक्षा का प्रावधान था । सम्राट अशोक के समय में भी इस देश में 84 हजार विहारों का निर्माण किया गया । इन्ही विहारों में धम्मकार्य के अलावा शिक्षा का प्रावधान किया गया था । लेकिन सम्राट अशोक का पोता बृहदरथ पुष्य मित्र शुंग के द्वारा हत्या एक कपटनिति से करवाई गई । तब से इस देश में जातीयवादियों का बोलबाला रहा है । आगे चलकर इसी परंपरा को रोकने का कार्य क्रांतिबा जोतिबा फुले ने किया । उन्होंने बहुजनों के पीछडेपन का कारण जानना चाहा तो उन्हें पता चला की इस देश में अविज्ञा के कारण इस देश का मूलनिवासी समाज पिछडा हुआ है तब जाकर यहाँ के मूलनिवासियों को जोतिराव फुले ने ज्ञान का मार्ग दिखलाया । इतना ही नहीं उन्होंने बहुजन समाज में शिक्षा की जागृती के लिए

विद्या बिना मति गई,
मति बिना गति गई,
गति बिना नीति गई,
नीति बिना वित्त गई
वित्त बिना शूद्र चरमराये,
इतना सारा अनर्थ एक अविद्या से हुआ

इस तरह का नारा दिया जिससे बहुजन समाज में शिक्षा के प्रति जागृती फैल गयी । यह उदाहरण इतिहास का गवाह है क्योंकि बाबासाहेब के पिता रामजी पर जोतिराव के सत्यषोधक समाज के संस्कार थे । पिता रामजी जोतिराव फुले के कॉरवा से चिरपरिचित थे । उसी कारण उन्हें शिक्षा से लगावा था । इतना ही नहीं पिता रामजी ने भी दलितों के दुखों को अनुभव लिया था। उन्हें भी यकीन था की दलितों के दुखों को दूर करना है तो शिक्षा के बगैर नहीं चलेगा । उन्होंने अपने बेटे को शिक्षा के प्रति चेतित किया था । इतना ही नहीं सुभेदार रामजी अपने बेटे को बचपन से किताबे पढ़ने की लगन से जोड़ दिया था । बेटा भिमराव भी किताबों से प्यार करने लगा, किताबे पढ़ने लगा । बेटे भिमराव की किताबों की लगन देखकर पिता रामजी आनंदी हो जाते थे इतना ही नहीं उनके पास पैसा नहीं होता तो वह अपनी बेटी के गहने गिरवी रखते थे । उससे पैसे लेकर उससे किताबे लेते थे जब तनख्वाह मिलती तो वह पैसे चुकाकर अपनी बेटी के गहने वापीस लाते थे ।

इस तरह से बेटे भिमराव की पढ़ने की भुख बड़ने ही लगी थी । पढ़ने की लगन से वह पाठशाला से लेकर अपनी गली और पुरे इलाके से परिचित हो गए थे । बचपन से भिमराव होनहार और होशियार लडका था । जैसे ही यह लडका बड़ा होने लगा तो किताबों के प्रति वह आकर्षित होने लगा । जब वह बम्बई में दसवी कक्षा में पढ़ता था उस समय की बात है । दोपहर के खाना खाने के समय में वह नजदीक के ही गार्डन में जाकर लगन से पढ़ाई करता था । जिससे उन्हें वहाँ के लोग भी जानने पहचानने लगे थे । इसी पढ़ते लडके को केळूसकर गुरुजी ने भी देख लिया था । एक दिन केळूसर गुरुजी ने भिमराव से अपना नाम भी पुछ लिया था और किताबों की लगन देखकर उन्हें नवाजा भी गया था । उसी समय केळुसकर गुरुजी ने भिमराव को एक किताब दिया था उस किताब का नाम था 'गौतम बुध्द' भिमराव ने यह किताब पढ़कर वह काफी प्रभावीत हुये थे । तब से उनकी और केळुसकर गुरुजी की अच्छी जान पहचान हुई थी । जहाँ पर किताबों की वजह से ,भिमराव और कुळुसकर गुरुजी की पहचान तो हो गई लेकिन यही पहचान आगे चलकर लंबी पहचान बन गई क्योंकि आगे चलकर सयाजी गायकवाड महाराज की तरफ केळुसकर गुरुजी ही डॉ. भिमराव को लेकर गए थे ।

हमने उपर देख लिया की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी को बचपन से किस तरह की किताबे पढ़ने की लगन लगी थी । जब वह दसवी कक्षा में थे तो उन्होंने नेपोलियन के बारे में सुना था

तो उसी किताब को मिलाने के लिए डॉ बाबासाहब ने दसवी की परीक्षा हो जाने के बाद छुटियों में काम करके उससे वह किताब खरीदी थी । इतना ही नहीं कॉलेज जाने के लिए उनके घरवालों ने उन्हें पैसे दिए थे लेकिन भिमराव ने उस पैसे से किताब खरीद ली थी और वह महिना भर कॉलेज तक पैदल ही जाते थे । आगे चलकर उनकी यह भूक और भी बढ़ गई थी । उसी किताबों की भूख को मिटाने के लिए इस ग्रंथप्रेमी डॉ.बाबासाहब आंबेडकरजी ने मुंबई में दादर के पास हिंदू कॉलोनी में दो प्लॉट लिए थे । एक प्लॉट पर उन्होंने खुद को रहने के लिए बंगला बनवाया था । उसी के नजदिक उन्होंने ग्रंथों के खातिर बंगला बनवाया था । दुनिया में आपको यह एकमात्र उदाहरण देखने को मिलेगा की किसी ने किताबों के खातिर बंगला बनावया था । जब डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी विदेश में थे उस समय उन्होंने वहाँ पर अलग अलग तरह की सुंदर सुशिल बड़ी बड़ी ग्रंथों के लिए मंजिलो का निर्माण देखा था । उस समय डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी को भी लगता था कि क्यों न मैं भी अपने देश में इस तरह की किताब घर बनवाऊँ और उन्होंने जो ख़ाब देखा उसे पुरा भी किया ।

ग्रंथप्रेमी डॉ बाबासाहब आंबेडकरजी ने एक ही समय में एक रहने के लिए और एक किताबों को रखने के लिए बंगला बनवाया था । जहाँ पर वह रहते थे उस बंगले को उन्होंने राजरत्न यह नाम दिया था और किताब के लिए जो उन्होंने बंगला बनवाया उसका नाम था चारमिनार । जब वह खास करके किताबों के लिए महल बनवा रहे थे । तब वह खुद उस बंगले के काम की देखबाल करते थे । विशेष करके उन्होंने किताबों का राजमहल बनवाते समय किताबें रखने के लिए अलमारीयों को जगह रख दी थी अन्य ग्रंथों के लिए भी डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी ने अपने राजमहल में अलग किस्म से जगह दे दी थी । किताबें खराब न हो जाए उसके लिए उन्होंने खाली जगह छोड़ दी थी । जिस में ग्रंथालय में हवा खिल सके । इस बात का भी ध्यान रखा गया था । जब उनके इस किताबों के राजमहल का निर्माण हो गया तो उन्होंने अपनी इस ग्रंथालय में उन्हें जो केळूसकर गुरुजी ने किताब दे दी थी उस किताब से अपनी ग्रंथालय की शुरुवात कर दी थी । इनके ग्रंथालय में करीब करीब साठ हजार से आगे से ज्यादा किताबें थी । इनमें खासकर समाजशास्त्र, इतिहास, संस्कृत, इंग्रजी, राज्यशास्त्र, मराठी, हिंदी और विदेशी भाषा की किताबें भी थी । हर समय किताबें आसानी से मिल जाए उसके लिए डॉ बाबासाहब आंबेडकरजी ने किताबों को नंबर दिए गए थे । अपनी इस राजमहल में नंबर के तहत ही किताब को रख दिया गया था । इसका यह भी मतलब था कि आसानी से किताब मिल जाए और किताबें जल्दी न फट जाए । ?

जब डॉ बाबासाहब आंबेडकरजी विदेश से अपने देश आ रहे थे उस समय । इस ग्रंथप्रेमी व्यक्ति ने अपने लिए अगर क्या लाया था तो किताबें । उन्होंने चार से पाँच बक्से किताबें विदेश से मंगवाई थी

। लेकिन दुख की बात वह जहाज ही डूब गई । जिसके कारण डॉ बाबासाहब आंबेडकरजी की किताबे डूब गई । ऐसा भी कह दिया जाता है कि वह अपने जीवन में कब दुखी हुए थे । तो इस बात का उदहारण है उनकी किताबों का जहाज जब डूब गया था तब डॉ बाबासाहब आंबेडकरजी दुखी हुए थे । जिस तरह से बचपन में उन्हें कक्षा से बाहर बिठाया गया लेकिन आगे चलकर वह बी ए, एम ए, बी एस सी, एम एस सी, पि. एच. डी., डि एस सी, एल एल बी, एल एल डी, डी लिट, बार अॅट लॉ आदि डिग्रिया ले चुके थे । इसी के साथ जिस भिमराव को बचपन में गरीबी की वजह से किताबे नहीं मिली । उसी डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी ने अपने बलबुते पर किताबों के लिए राजमहल बनवाया था । शायद इस दुनिया में सबसे पहला उनका ही अपना निजी किताबों एवं ग्रंथों के लिए राजमहल हुआ होगा । इस तरह से थे ग्रंथप्रेमी डॉ. बाबासाहब आंबेडकर ।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोण

प्रा.बाजीराव कृष्णाजी पाटील

जीवनकार्याचे निरूपण, दलितांचे दिपस्तंभ, सनातनांचे कर्दनकाळ, भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ कायद्याचे जानकार नव्हते तर ते एक शिक्षणतज्ज्ञही होते. महात्माजोतीराव फुले यांना गुरु मानून डॉ.आंबेडकरांनी महात्मा जोतीरावांची चळवळ पुढे नेण्याचा वसा घेतला होता. डॉ. बाबासाहेबांनी या चळवळीला अधिक क्रियाशील आणि अधिक सक्षम बनविले समग्र शोषित वर्गाचे शिक्षण झाले पाहिजे. असा त्यांचा आग्रह होता. शिक्षण हा सामाजिक , आर्थिक आणि राजकीय क्रांतीचा मुलाधार आहे. असे त्यांचे सांगणे होते.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दैदिप्यमान, प्रकांडपंडित असे सर्व क्षेत्रात निपुण होते. इतिहास, राज्यशास्त्र ,अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, धर्मशास्त्र , मानववंशशास्त्र अशा विविध विषयांचे त्यांना ज्ञान होतेच शिवाय ते उत्कृष्ट कायदेपंडित होते, पत्रकार होते, संसदपटु होते. बौद्धधर्मचक्रपर्वतक होते त्याबरोबरच उत्कृष्ट अर्थतज्ज्ञ होते. त्यांचे अनेक क्षेत्रात अतुलनीय योगदान आहे. भारतीय सामाजिक राजकीय आणि आर्थिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी विविध पैलूपैकी एक महत्वाचा शैक्षणिक पैलू याबाबत काही अंश मांडण्याचा हा एक प्रयत्न.

भारतीय दलितांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी ज्या काही चळवळी झाल्या त्याचा तपशिल इथे मांडायचा नाही तर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यता निर्मूलनाचा त्यासाठी जाति निर्मूलनाच्या संदर्भात शैक्षणिक विचारांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न आहे . भारतात प्राचीन कालखंडात जाति व्यवस्थे विरुद्ध पहिला हल्ला महात्मा गौतम बुद्धांनी केला. ज्ञान म्हणजे प्रकाश ही सुंदर व्याख्या बुद्धांनी लोकांच्या साठी केली. चातुर्वर्ण्य चंद्रग्रहण लागलेल्या भारतीय समाज रचने बाबत अतिशय तिखट प्रतिक्रिया महात्मा जोतीराव फुले यांनी दिली. अस्पृश्यता आणि जाति भेद म्हणजे भारतीय समाजाला लागलेले कॅन्सर होते. फुले-शाहू- आंबेडकरी

चळवळ या रोगाचा उपचार ठरले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले आयुष्य अस्पृश्यता आणि जातियता यांच्या निर्मूलनासाठी घालविले. ते बहुसंख्य वर्गाच्या कल्याणासाठी आयुष्यभर कार्यकरत राहिले . शोषित वर्गाचे शिक्षण झाले पाहिजे हा त्यांचा आग्रह होता. तसेच समाजाची पुनर्रचना झाली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. त्यासाठी शिक्षणाकडे बघण्याचा दृष्टिकोण विधायक होता. शिक्षण हा सामाजिक आर्थिक राजकीय क्रांतीचा मूलाधार आहे असे त्यांचे सांगणे होते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान -

शिका, संघटित व्हा, आणि संघर्ष करा या तीन तत्वात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सर्व शैक्षणिक विचारांचे सार आहे. क्रियाशील बनणं ,अन्याय अत्याचाराच्या विरोधात संघर्ष करणं आणि त्या ध्येयासाठी संघटन बाधणे म्हणजेच क्रांतीचा मार्ग खुला करणे होय. शिक्षण हीच शोषणमुक्तीची पायवाट होती. भारतीय पददलित , स्त्रिया यांच्या उज्ज्वल भविष्याचा मार्ग म्हणजे शिक्षण होय. अशी त्यांची खात्री होती बाबासाहेबांच्या मते जे माणुस घडविते ते शिक्षण होय. शिक्षण म्हणजे ज्ञान आणि प्रज्ञा यांचा सुरेख संगम होय. डॉ.आंबेडकरांना मूल्याधिष्ठित म्हणजे उच्च नैतिक बैठक असलेले शिक्षण अपेक्षित होते. विशुद्धनैतिक आचरणातून त्यांना केवळ व्यक्ती जीवनाचा विकास करायचा नव्हता तर लोकशाही देखील यशस्वी करायची होती. अमेरिकेहून त्यांनी त्यांच्या वडिलांच्या मित्राला लिहिलेल्या पत्रात म्हटले होते. दीनदलितांचे दैन्य संपविणारा एकमेव मार्ग म्हणजे त्यांचे शिक्षण होय. कार्यकर्त्यांनी शिक्षण प्रसारासाठी झटले पाहिजे त्यांनी या पत्रात शेक्सपिअरच्या नाटकातील एक वाक्य लिहीले होते. प्रत्येक मनुष्याच्या आयुष्यात जेव्हा संधीची लाट येते. तेव्हा तिचा योग्य प्रकारे उपयोग केला तर त्या मनुष्यास वैभव प्राप्त होते. शिक्षणाची संधी प्रत्येकाने

साधावी असा सल्ला त्यांनी आपल्या कार्यकर्त्यांना दिला. संधीचा सदुपयोग करणे हे वचन त्यांच्या जीवन शिक्षणांचे मुख्यसूत्र होते.

समानते साठी शिक्षण-

समाजात दिवसेंदिवस असमानतेची दरी वाढत असल्यांचे पाहून त्यांना खंत वाटत होती त्यांचे विचार असे होते की शिक्षण प्रत्येकाच्या आवाक्यात आणता आले पाहिजे म्हणून निम्नस्तरीय वर्गासाठी शिक्षण जेवढे स्वस्त व सुलभ करता येईल तेवढे करता आले पाहिजे तत्कालीन शासनाला त्यांनी मागासवर्गीय समाजाला आपुलकीची वागणूक देण्याचे आवाहन केले होते. डॉ.बाबासाहेब सांगतात की, सर्वजाती जमातींना एका समानतेच्या पातळीवर आणावयांचे असेल तर त्या वरील एकमेव उपाय म्हणजे असमानतेचे तत्त्व नाकारणे आणि जे त्या पातळीखाली आहेत त्यांना आपुलकीची वागणूक देणे.

नैतिक मूल्यांसाठी शिक्षण -

डॉ.बाबासाहेबांच्या मते शिक्षण मूल्याधिष्ठित असावे. मुलांच्या मनावर शिक्षणाचा प्रभाव योग्य प्रकारे झाला पाहिजे. शिक्षणाने त्याग, मानवता, विनम्रता, नैतिकता यासारखी मूल्ये बालमनावर रुजविली पाहिजेत यामुळे त्यांचा व्यक्तीमत्त्व विकास होऊ शकेल . जीवनालामूल्याची जोड असणे गरजेचे आहे. कारण मूल्य शिकविली जात नाहीत तशी ती आत्मसात केली जात नाहीत . तर मुलांमध्ये उपजत असलेल्या मूल्यांचा विकास केला पाहिजे. आजच्या समाज स्थितीचे अवलोकन करताना असे दिसते की समाजात नैतिक मूल्यांची घसरण होताना दिसते पण शेअर बाजारात मूल्य वाढताना दिसते. हे समाजाचे भीषण वास्तव जाणवते.

स्त्री शिक्षण-

पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणाले होते“ एका पुरुषाला साक्षर केले तर एक व्यक्ती सुधारते पण एका स्त्रीला साक्षर केले तर सर्व कुटूंब सुधारते.”

डॉ.आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार तपासताना सावित्रीबाई फुले यांच्या वचनाची आठवण येते त्या शिक्षणाचं महत्त्व सांगताना म्हणतात.

‘शुद्रांना सांगण्याजोगा आहे एकच मार्ग हा ,

शिक्षणाने मनुष्यत्व ,पशुत्व हटतेपहा

गाडगे महाराज या महापुरुषानं शिक्षणाचा फार सोपा अर्थ आपल्याकीर्तनातून सांगितलेला आहे.

शिक्षणाशिवाय माणूस म्हणजे धोंडा’

इतका सुंदर अर्थजगातल्या किती शिक्षण तज्ज्ञानी मांडला आहे? डॉ.आंबेडकरांनी सांगितलं होतं ‘आपली लेखणी आपल्या प्रश्नां पुरती बंदिस्त करू नका, तिचं तेज खेडयापाडयातील गडद अंधःकार दुर होईल अस परावर्तित करा’ डॉ.आंबेडकर समुदाय शिक्षणाचे महत्त्व जाणणारे शिक्षण तज्ज्ञ होते हे इथं पटतं. जनसमुदायाला शिक्षण देणारे लोकांचे शिक्षक गाडगे महाराज म्हणतात. ‘ शिक्षण ही आजची गरज आहे. वेळ आली तर उपाशी राहा’ पण मुलाबाळांना शिकवा. शिकेल व शिकवेल तोच खरा मोठा. गाडगे महाराजांचे हे विचार म्हणजे International Community Education हे या संस्थेचे ध्येय आहे. ते Think Globally Act Locally या वचनाशी खुपच जवळचं आहे.

चारित्र संवर्धनासाठी शिक्षण –

शिक्षणाने माणूस शिक्षित होतो. पण तो सुशिक्षित होईलच असे म्हणता येणार नाही. शिक्षणाला चारित्र्य याची जोड असावी लागते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते ,चारित्र्या मुळे

ज्ञान चांगल्या अथवा वाईट कामासाठी वापरावयाचे की नाही हे ठरविता येते मानवी सभ्यतेचा व संस्कृतीचा खरा पाया म्हणजे शिक्षण होय. त्यासाठी चारित्र्य आणि एकता यांची गरज असते. सूशिक्षिताकडे चारित्र्याची जाण असेल तर त्यांच्या प्रगतीसाठी आणि वंचित व दुबळ्या घटकासाठी हितकारक अशा ज्ञानाचा वापर करण्यासारखा आहे. चारित्र्य संवर्धनात प्रजा, शील आणि मैत्री या गुणांचा समावेश होतो. या पंचतत्त्वानुसार प्रत्येक विद्यार्थ्याने आपले चारित्र्य बनविले पाहिजे यावर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा कटाक्ष असे.

शिक्षणाविषयी विद्यार्थ्यांची भूमिका-

विद्यार्थी हा शिक्षणाचा प्रमुख केंद्रबिंदु आहे त्यांच्या व्यक्तीमत्त्व विकासासाठी सर्वप्रयत्न चाललेले असतात. डॉ.आंबेडकरांनी हे स्वतः अनुभव घेतले अवमानाच्या घटना अनुभवल्या ज्ञान हाच प्रकाश ज्ञान हीच खरी शक्ती असे त्यांना वाटत होते. चारित्र्य संपन्न विद्यार्थी स्वतः शिक्षणाचा उपयोग समाजा साठी करू लागला तर समाज परिवर्तनाला वेळ लागणार नाही असे त्यांना वाटत होते. खरेतर विद्यार्थी आपली कर्तव्य कशी पार पाडतात यावर समाजाचे भवितव्य अवलंबून असते. असे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते.

शिक्षकांची भूमिका-

शाळा म्हणजे नागरिक तयार करण्याचे ठिकाण आहे ते एक राष्ट्रीयता मानवता व अज्ञानाचा अंधकार दूर करण्याचे एक पवित्र काम आहे. शिक्षक निःपक्षपाती व मनाने थोर पाहिजेत. शिक्षकवर्ग हा राष्ट्राचा सारथी आहे. त्यामुळे कोणशिक्षक असावा या विषयीची ठाम मते स्थान निर्धारित करताना त्यांचे बाबासाहेबांचे विचार तत्कालीन असले तरी आजही ते चिंतनीय आहेत. डॉ. आंबेडकरांना जीवनवादी, शास्त्रीय ,मानवतावादी, समाजहितकारीशील आणि प्रजायांचा सुवर्णमध्ये साधणारे शिक्षणअभिप्रेत होते.

वरील विवेचनावरून दिसून येते की डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाच्या विविध अंगावर प्रकाश टाकला . अन्याया विरोधी संघर्ष करण्यासाठी व न्याय हक्का साठी शिक्षणाच्या साधनांचा उपयोग केला. अशा प्रकारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षण संदर्भात आपले विचार मांडले आहेत हे बाबासाहेबांचे शैक्षणिक विचार महत्वाचे असून समाजोपयोगी आहेत. असे आपणास जाणवते.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. कीर धनंजय -डॉ.आंबेडकरमानसआणि तत्वविचार
२. डॉ.आंबेडकरांची भाषणे
३. कीर धनंजय -डॉ.बाबासाहेबआंबेडकर
४. रघूवंशी रमेश -हिंदुचीजातीप्रथा व तीमोडण्याचामार्ग

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि पत्रकारिता

-प्रा. डॉ. सतीश मस्के

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ध्येयाने प्रेरित होऊनच सामाजिक कार्याची सुरुवात केली. सामाजिक बांधिलकी जोपासण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी विविध माध्यमे वापरली. मानवाचा सर्वांगीण विकास हे त्यांच्या जीवन कार्याचे अंतिम ध्येय होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता ही एक त्यांच्या ध्येयाचाच भाग होती.युग बदलून टाकण्याची क्षमता पत्रकारितेत होती. समाज परिवर्तनाचे एक महत्वाचे हत्यार म्हणून या वृत्तपत्रांकडे पाहिले जाते .म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता म्हणजे लोक पत्रकारिता होती. तिच्यातून मानवता निर्माण करण्याचा प्रयत्न चालू होता.सर्वधर्मसमभाव अशी त्यांच्या पत्रकारितेची ओळख होती.आपले प्रश्न,आपले दुःख,आपल्या वेदना मांडण्याचे एक प्रभावी शस्त्र म्हणून वृत्तपत्रांकडे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पाहत असत. म्हणून त्यांनी वृत्तपत्र काढून समाज सुधारण्याचा ध्यास अंगी बाळगला होता.

मूकनायक

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक बांधिलकी स्वीकारून सामाजिक कार्यात चांगलेच झोकून दिले होते. संपूर्ण अस्पृश्य दलितांमध्ये शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार करण्याच्या हेतूने ते फार झटट होते.त्यांना मान,सन्मान व प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी शिक्षणाची फार गरज आहे. शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी आपणाकडे काही ना काही माध्यम असायला हवे. वृत्तपत्र हेही माध्यम चांगले आहे परंतु ते चालवण्यासाठी पैशांची गरज लागते. दत्तोबा पवार व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची चांगलीच ओळख झाली होती त्यांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व राजर्षी शाहू महाराजांची भेट घडवून आणली. राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा परिचय होत होता. त्यामुळे शाहू महाराजही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे मूल्यमापन करत होते; म्हणून त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना एक

पाक्षिक काढण्यासाठी आर्थिक मदत द्यायची ठरवले. त्यानुसार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ३१ जानेवारी १९२० रोजी ' मुकनायक ' नावाचे पाक्षिक सुरु केले. या पाक्षिकाचे संपादक म्हणून नंदराम भटकर यांना नेमले स्वतःचे संपादक म्हणून नाव न टाकता त्यांनी भटकर यांचे नाव टाकले. स्वतःचे नाव जरी नसले तरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ते पाक्षिक सुरु केले आहे हे सर्वांना माहीत झाले होते. त्या काळात अस्पृश्यता प्रचंड मोठ्या प्रमाणावर बोकाळली होती. त्यामुळे त्या वृत्तपत्राची फार गरज होती. याविषयी धनंजय कीर म्हणतात की, " अस्पृश्यता नष्ट करण्याच्या दृष्टीने तो काळ किती प्रतिकूल आणि कठोर होता ह्याची कल्पना 'केसरी' या वर्तमानपत्राने 'मूकनायका ' बदल दोन शब्द लिहिणे तर सोडाच पण पैसे घेऊन त्याची जाहिरातसुद्धा छापण्याचे नाकारले यावरून येईल" यावरून आपल्या लक्षात यायला लागते की अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी या वृत्तपत्राची किती निकड होती. टिळकांचीही भूमिका अस्पृश्य समाजाकडे बघण्याची ही कशी होती हे लक्षात यायला लागते. टिळकांनी पैसे देऊनही जाहिरात छापली नाही म्हणजे त्यांना परिवर्तन नको होते. आज अस्पृश्यांच्या सुधारणेच्या विरोधीच त्यांची भूमिका होती असेही स्पष्ट दिसून येते. 'मूकनायक' काढण्या मागची भूमिका तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अगदी सरळ सरळ मांडत असत. त्यांनी आपले विचार मांडताना पहिल्याच अंकात लिहिले होते याविषयी धनंजय कीर लिहितात की, "हिंदुस्तान हा देश म्हणजे केवळ विषमतेचे माहेरघर आहे. हिंदू समाज हा एक मनोरा आहे व एक जात म्हणजे एक एक मजला आहे. पण लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की,या मनो-यास शिडी नाही. एका मजल्यावरून दुसऱ्या मजल्यावर जाण्यास मार्ग नाही. ज्या मजल्यात ज्यांनी जन्मावे त्यांनी त्याच मजल्यात मरावे.

खालच्या मजल्यातील इसम मग तो कितीही लायक असो त्याला वरच्या मजल्यात प्रवेश नाही व वरच्या मजल्यातील माणूस मग तो कितीही नालायक असो त्याला खालच्या मजल्यावर लोटून देण्याची कुणाचीही छाती नाही." अशी जातीव्यवस्था इथे प्रत्येकाच्या मनामनात घर करून बसलेली आहे. असे जातीचे मजले तयार केले गेले होते. हेच जाती

व्यवस्थेचे मजले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना नष्ट करायचे होते. समाजाला बोलतं करायचं होतं; आणि इथल्या स्थितीची जाणीव करून देऊन त्या जातीव्यवस्थेच्या मनोऱ्याला हादरे द्यायचे होते म्हणूनच पाक्षिकाची त्यांची गरज होती. ज्ञान नसल्यामुळे दलितंकाडे सत्ता नाही. ज्ञान आणि सत्ता नसल्यामुळे त्यांचे मागासलेपण हटत नव्हते. त्यांची उन्नती म्हणजेच प्रगतीची वाढ होण्या ऐवजी ती खुंटत होती. त्यामुळे त्यांना दारिद्र्यात व लाचारीत जीवन जगावे लागत असे. या साऱ्या परिस्थितीची जाणीव जर त्यांना झाली तर त्यांच्यात बदल होईल असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटायचे म्हणून त्यांनी या साऱ्या गोष्टींची चर्चा अगदी मुद्देसूदपणे 'मूकनायकात घडवून आणण्याचा प्रयत्न करीत होते. पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना लंडनला जायचे असल्यामुळे या 'मूकनायक' पाक्षिकाची संपूर्ण जबाबदारी त्यांनी भटकर यांच्याकडे सोपवली होती. बाबासाहेब लंडनला गेल्यामुळे वर्गणीदार कमी झाले. त्यामुळे हे पाक्षिक १९२३ मध्ये बंद पडले.

बहिष्कृत भारत

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'बहिष्कृत भारत' नावाचे पाक्षिक ३ एप्रिल १९२७ साली सुरू केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जे सामाजिक कार्य करत त्या कार्यावर विरोधक टीका करू लागले. वर्तमानपत्रातून अशा टीकाकारांना उत्तर दिले पाहिजे त्यासाठी आपल्याला वृत्तपत्राची गरज आहे म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'बहिष्कृत भारत' काढले. या वृत्तपत्रातून त्यांनी अनेक महत्त्वाचे प्रश्न मांडले आहेत. सामाजिक हिताच्या दृष्टीने ते प्रश्न मांडत असत. या अंकाच्या पहिल्या पानावर पहिल्या स्तंभात 'सुबोध वचने' आणि दुसऱ्या व तिसऱ्या स्तंभात 'आजकालचे प्रश्न' असे स्वरूप ठेवून आपली पत्रकारिता चालवली. याविषयी प्रा. सुकराम हिवराळे म्हणतात की, " 'आजकालचे प्रश्न' आणि 'प्रासंगिक विचार' हे सदर नियमित प्रसिद्ध करून त्या काळातील अनेक प्रश्नांचा ऊहापोह करण्यात आला आहे. तर 'प्रासंगिक विचार' व्यक्त करताना अनेकविध प्रश्नावर त्यांनी मूलभूत विचार व्यक्त केलेले आढळतात 'बहिष्कृत

भारत' मधील अग्रलेख, स्फुलेख, वाचकांचा पत्रव्यवहार, विविध लेख, वृत्तपत्रातून इ.स.१९२७ ते १८ जानेवारी १९२९ पर्यंत एकूण ३४ अंकात जो विविध प्रकारचा मजकूर प्रसिद्ध झालेला आहे त्या सर्व मजकूरातून एकूण दीड वर्षातील महत्त्वाच्या प्रश्नावर विचार प्रकट झालेले आढळतात.

समता

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'समता' नावाचे पाक्षिकही काढले. 'बहिष्कृत भारत' चालू असतानाच 'समता' पाक्षिकाचा जन्म झाला. याविषयी माहिती सांगताना चरित्रकार वसंत मून म्हणतात की," १५ नोव्हेंबर १९२९ पर्यंत 'बहिष्कृत भारत' हे वृत्तपत्र चालू होते. या बहिष्कृत भारता बरोबरच २९ जून १९२८ रोजी 'समता' हे पाक्षिक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली निघू लागले. "त्याविषयी चरित्रकार खैरमोडे म्हणतात की," 'समता' या पत्राचे संपादक दे. वि. नाईक हे होते. हे वृत्तपत्र समाज समता संघाच्या वतीने निघत असे." अशाप्रकारे हे पत्र काढून त्याकाळात जातीयता व अस्पृश्यता जी शिगेला पोहोचली होती तिचा नायनाट करण्यासाठी अशा वृत्तपत्राची गरज होती. भावी उन्नती कशी साधायची किंवा त्यासंबंधीचे मार्ग काय असतील त्यासाठी अशा वृत्तपत्राच्या आवश्यकता होतीच. 'बहिष्कृत भारत' व 'समता' ही दोन्ही वृत्तपत्रे आर्थिक विंचनेमुळे जास्त काळ टिकू शकली नाहीत. " जातीभेद व त्यांचे अंतिम स्वरूप अस्पृश्यता ही नष्ट करून जातिभेदामुळे रुढ होऊन बसलेली सामाजिक विषमता नष्ट करणे हे 'समता' पत्राचे ध्येय होते." (प्रदीप गायकवाड ,जनता, समता प्रकाशन, नागपूर प्रथमावृत्ती २००७, पृष्ठे ५)

जनता

'बहिष्कृत भारत' व 'समता' ही दोन्ही वृत्तपत्रे बंद पडली. सामान्य माणसांचे, मागासलेल्या व पददलित माणसांच्या सुख दुःखाचा किंवा भावभावनांचा विचार करणारे एखादेही वृत्तपत्र नव्हते. त्यामुळे आपल्या विचारांची कुचंबना होत आहे असे वाटू लागले.

म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'जनता' हे वृत्तपत्र १९३० साली काढले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर वृत्तपत्राकडे समाज सुधारण्याचे हत्यार म्हणून पाहत असत. तळागळातील अस्पृश्य समाजाला स्वःअस्तित्वाची जाणीव करून देणे, त्यांच्या जीवनाला एक नवीन आकार देऊन त्यांना संघर्षोन्मुख बनविणे, त्याचबरोबर त्यांना विचार करायला लावण्यासाठी वृत्तपत्रे ही महत्त्वाची कार्ये बजावत असतात ते महत्त्वाचे माध्यम आहे असे ते मानत असत. वृत्तपत्राच्या माध्यमातून प्रश्न मांडणे, सोडवणे, समस्यांची जाणीव करून देणे ह्यासाठी वृत्तपत्रे महत्त्वाची बाजू बजावत असतात. म्हणून 'जनता' पाक्षिकाचा पहिला अंक २४ नोव्हेंबर १९३० साली प्रसिद्ध झाला. सलग २२ अंक क्रमाने प्रसिद्ध झाल्यावर २३ आणि २४ वा अंक 'संयुक्त अंक' म्हणून प्रसिद्ध करण्यात आला. १९ ऑक्टोबर १९२९ रोजी पुरवणी अंक काढण्यात आला. यानंतर मात्र "जनता" पाक्षिकाचे साप्ताहिक मध्ये रूपांतर झाले. याविषयी धनंजय कीर म्हणतात की, "बहिष्कृत भारत 'हे आपल्या पाक्षिकाचे नाव असल्यामुळे ते पत्र बरेच लोक घेत नाहीत. आपले म्हणणे सर्वांना कळावे हा उद्देश सफल होत नाही. म्हणून त्यांनी पत्राचे नाव 'जनता' असे ठेवले आहे. 'जनता' पत्राचे प्रकाशक व व्यवस्थापक भास्करराव कद्रेकर होते.

प्रबुद्ध भारत

'प्रबुद्ध भारत' हे वृत्तपत्र स्वतंत्रपणे इतर वृत्तपत्रा प्रमाणे जन्माला आलेले नव्हते. तर 'जनता' वृत्तपत्राचे रूपांतर होते. 'प्रबुद्ध भारत' या साप्ताहिकाने ही त्याकाळी पत्रकारितेच्या क्षेत्रामध्ये एक आपला आगळा आणि वेगळा ठसा उमटविला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक परिवर्तनवादी विचार रुजविणारे पत्रकार होते. नवनवीन विचार सांगून जनतेमध्ये परिवर्तन घडवून आणणारे पत्रकार होते. त्यामुळे 'प्रबुद्ध भारत' या साप्ताहिकानेही परिवर्तनवादी पत्रकारितेचा आदर्श निर्माण केलेला होता हे आपल्याला दिसून येईल.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या पत्रकारितेतून प्रगत समाज घडविणे, समाजाचा सर्वांगीण विकास करणे, धर्म, जात, पंथ यांना छेद देऊन मानवाच्या कल्याणासाठी, विकासासाठी पत्रकारितेतून विचार देऊन राष्ट्रहीत व राष्ट्रविकास साधने हेच महत्त्वाचे असते असे त्यांना वाटत होते.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता ही केवळ दलित,अस्पृश्य व पददलित यांच्यासाठीच नव्हती तर ती आखिल मानवाचा सर्वांगीण विकास करणारी होती हे आपण लक्षात घ्यायला हवे. आजच्या म्हणजे सध्याच्या युगातली पत्रकारिता तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेपुढे फिकी पडायला लागते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेचा आदर्श आजही उपयुक्त असाच आहे. हे ध्यानात घ्यायला हवे.

संदर्भ:

- 1) कीर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई तिसरे पुनर्मुद्रण २००३ पृ.४५,४६
- 2) हिवराळे सुखराम, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ , मुंबई, पुनर्मुद्रण ऑक्टोबर १९९९.पृ.५१६
- 3)मून वसंत, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, प्रथम आवृत्ती १९९१.पृ.४३
- 4) खैरमोडे चां.भ.,डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, खंड दुसरा , सुगावा प्रकाशन ,पुणे, तिसरी आवृत्ती २००३.पृ.१७६
- 5) गायकवाड प्रदीप ,जनता ,समता प्रकाशन, नागपूर ,प्रथमावृत्ती १४ एप्रिल २००६ पृ. ३
- 6) कीर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई तिसरे पुनर्मुद्रण २००३ पृ.१५६

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिला विषयक विचार

-डॉ. सचिन खलकसिंह राजपूत

प्रस्तावना :

मानवाच्या वाट्याला येणारे प्रत्येक दुःखाचे मूळ कारण 'अविद्या किंवा अज्ञान' हेच असते. म्हणून केवळ विद्येमुळे, ज्ञानामुळेच दुःखाचा अंत होऊ शकतो, मनुष्य दुःखापासून मुक्त होऊ शकतो. म्हणूनच गौतम बुद्धांपासून ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांपर्यंत जे महामानव मानवांच्या कल्याणाची भावना मनात बाळगून होते, त्यांनी अविद्येच्या, अज्ञानाच्या अंधःकारातून समाज बाहेर पडावा म्हणून एकोणिसाव्या - विसाव्या शतकात सामाजिक चळवळी उभ्या केल्या. त्यात बहुतेक समाज सुधारकांनी शिक्षणाचा प्रसार महत्त्वाचा मांडलेला दिसून येतो. विद्या / ज्ञान मनुष्याला अन्याय-अत्याचाराच्या विरोधात उभे राहण्यास बळ देते, समाजात वावरण्याला बळ देत असते. सहाजिकच महिला आणि दलितांची होत असलेली अवहेलना फक्त यांना शिक्षण प्राप्त झाले तरच थांबू शकते, हे ओळखून बहुतेक समाजसुधारकांनी शिक्षणाचा प्रचार करता येईल तितका प्रचार केलेला दिसून येतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्वतः उच्चशिक्षित होतेच, परंतु शिक्षण हे मानवाच्या उन्नतीसाठी, विकासासाठी किती आवश्यक आणि गरजेचे आहे हे ते सांगताना दिसतात. पण ह्या सर्वांगीण उन्नतीची आवश्यकता फक्त पुरुषालाच नाही तर एक व्यक्ती, मानव म्हणून महिलांनाही कशी गरजेची आहे हे ही ते सांगताना दिसतात. या संदर्भात ते एका पत्रात नमूद करताना दिसतात. सातारा जिल्ह्यातल्या आपल्या मुलीला शिकवणाऱ्या जमादार जाधव यांना बाबासाहेब स्वतः विद्यार्थी असताना अमेरिकेतून पत्र पाठवले होते. आपल्या मुलीला बाहेरगावी ठेवून शिक्षण देऊ इच्छिणाऱ्या त्या वडिलांविषयी वाटणारा आदरभाव, अभिमान तर त्यांनी व्यक्त केलाच, शिवाय या कामाचे महत्त्व सर्व घराघरात पोहोचले पाहिजे, माणसांना शिक्षणाचे महत्त्व कळाले पाहिजे हे

सांगताना या पत्रात बाबासाहेब लिहितात की, ' आईवडील मुलाला जन्म देतात कर्म देत नाहीत हे म्हणणे चुकीचे आहे. मुलांना घडविले पाहिजे. मुलांबरोबर मुलींनाही शिक्षण दिले तर आपली प्रगती झपाटून व्हायला काहीच हरकत नाही. म्हणून जे जवळचे नातलग आहेत त्यांच्यात तरी हा विचार पसरावा.' या पत्रावरूनच डॉ. बाबासाहेबांचा विद्यार्थी अवस्थेपासूनच महिलां बद्दल असलेला आदरभाव आपल्याला दिसून येतो.

इ. स. १९३८ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महिलांच्या विवाह संदर्भात विद्यार्थ्यांसमोर एका भाषणात म्हणतात की, 'पालकांनी आपल्या मुलांचे लवकर लग्न करून त्यांच्या आयुष्याचे मातेरे करू नये. तसेच 'पत्नी कशी असावी?' या बाबतचे पुरुषांचे मत, त्या संदर्भातील त्यांची आवड-निवड लक्षात घेतली पाहिजे. तसेच बऱ्याचदा सुंदर महिला कुरूप पुरुषांच्या स्वाधीन झालेल्या दिसून येतात. याचाच अर्थ असा की, मुलींना निर्णय घेणे हा अधिकार नाकारला गेला आहे. स्त्री, महिला ही एक व्यक्ती आहे. व्यक्ती म्हणून तिला स्वातंत्र्य असलेच पाहिजे. मुलामुलींचे विवाह लवकर करू नका, त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे राहू द्या. जास्त मुले होण्याचे दुष्परिणाम त्यांच्या लक्षात आणून द्यावे. विवाह हा मुलीच्या विकासातील अडसर आहे. विवाह मुलीवर लादू नका. विवाहानंतर पत्नी ही नवऱ्याची सखी व समान अधिकार असलेली गृहिणी असली पाहिजे. नवऱ्याची ती गुलाम होता कामा नये, असे विचार बाबासाहेब मांडताना दिसतात.

बंधुभाव निर्माण करण्यासाठी रक्तमिश्रण हेच एकमेव उपाय आहे आणि रक्तासंबंधाची भावना पराकोटीस पोहचल्याशिवाय जातीतील फुटीरतेची भावना नष्ट होणार नाही असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे ठाम मत होते. महिला स्वातंत्र्याचा प्रश्नही जाती प्रश्नांशीच निगडित आहे, असे त्यांचे ठाम मत होते. म्हणूनच आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार लोकांनी केला पाहिजे असे बाबासाहेब म्हणत. त्यांच्या मते रक्त संबंधाची भावना आंतरजातीय विवाहाशी संबंधित असेल परंतु स्त्री-पुरुषांनी स्वतःच्या जातीत अथवा परजातीत विवाह केली, तरी त्या विवाहामुळे स्त्रीला समान वागणूक मिळेलच असे खात्रीशीर म्हणता येणार नाही. उच्च जातीची मुलगी केली तसेच, आपल्या जातीतील मुलगी केली किंवा खालच्या जातीतील मुलगी केली तरी पुरुषांचा 'बायको' विषयीचा

दृष्टीकोन त्यामुळे बदलेल असे संभवत नाही. वेगळ्या समाजातील पत्नी केले म्हणून पुरुषाच्या मनोवृत्तीत बदल होणे कठीण आहे. त्यामुळे बाबासाहेबांचा आंतरजातीय विवाहाचा विचार जातीजातीतील श्रेष्ठ-कनिष्ठता संपण्याच्या दृष्टीने खूपच उपयुक्त आहे. वेगळ्या जातीतील मुलगी सून म्हणून आणणे ही व्यक्तिगत पातळीवरची सुधारणा झाली. ही सुधारणा संपूर्ण समाजात झाली पाहिजे असे बाबासाहेबांच्या भाषणातून, लिखाणातून आपल्याला सतत पाहायला दिसून येईल.

महिलांना हक्क, त्यांची उन्नती, विकास यासाठी नुसते विचार मांडून, भाषणे करून उपयोग नाही, तर त्यासाठी प्रत्यक्ष कायद्यात तशी तरतूद करावी लागेल असे ओळखून बाबासाहेबांनी हिंदू कोड बिल तयार केले व ते दिनांक २० ऑगस्ट १९४८ रोजी कायदेमंडळ पुढे सादरही केले. ह्या हिंदू कोड बिलामुळे महिलांना खूप मोठा आधार, दिलासा मिळालेला दिसून येतो. चारही धर्ममार्तंडाने, प्रेषिताने, देवदुताने विशेषतः महिलांसाठी खऱ्या अर्थाने न्याय मिळवून देणारा असा विचार, कायदा मांडलेला दिसून येत नाही. स्त्रीने विवाह केले पाहिजे कारण पुरुषाच्या सुखासाठी ती जन्माला आली आहे, संसारातून बाजूला होऊन तो (पुरुष) जेव्हा मोक्षाच्या मार्गाकडे चालू लागेल तेव्हा तिने मोह बनून त्याच्या वाटेत न येता ब्रह्मचारिणीचे जीवन जगले पाहिजे, अशी पुरुषाच्या सोयीने स्त्रियांच्या जगण्याची व्यवस्था लावून टाकलेली होती व हीच धारणा जगभराच्या पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेने सर्वांच्या म्हणजेच महिलांच्या साठी देखील कित्येक वर्षांपासून उतरवली होती. यातून महिलांची सुटका व्हावी म्हणून बाबासाहेबांनी घटस्फोटाचा हक्क त्यांना मिळावा असे मत सर्वांत पुढे मांडले. विवाह ही घटना जर महिलांना प्रेम, सुख, संरक्षण यापैकी काहीच देत नसेल मानहानी व अवहेलना वाट्याला येत असेल, तर तिला हे अनुभव देणाऱ्या पतीपासून विभक्त होण्याचा, घटस्फोट घेण्याचा अधिकार आहे. किरकोळ कारणावरून नवरा बायकोला घटस्फोट देऊ शकत नाही. समजा तसे सबळ कारण दाखवून नवऱ्याने बायकोला घटस्फोट दिलाच तर तिच्या उदरनिर्वाहासाठी आयुष्यभर पुरेल इतका किमान पैशांची बंदोबस्त त्याने पोटगीच्या रूपात केली पाहिजे. महिलांना जसे स्थैर्य येऊ शकते तसेच कायद्याचे पाठबळ असेल तर ती निश्चितपणे जगू शकते. त्याचप्रमाणे योग्य कारण

नसल्यास दुसऱ्या विवाहास बंदी घालावी असे एक कलम हिंदू कोड बिलात बाबासाहेबांनी समाविष्ट केलेले आहे.

तसेच वडीलांच्या संपत्तीतला मुलाबरोबर मुलीचा समान वाटा, वारसा होण्याचा आणि स्वतःचा वारस निश्चित करण्याचा अधिकार या गोष्टींचा देखील बाबासाहेबांनी हिंदू कोड बिलात समावेश केलेला होता. आयुष्यात जगताना ज्या ज्या टप्प्यावर, ज्या ज्या कारणाने महिलांची कोंडी, अडचण होऊ शकते, त्या सर्व मुद्द्यांचा विचार करून विवाह, घटस्फोट, वारसाहक्क, पुनर्विवाह अशा महिलांना दिलासा, अधिकार देणाऱ्या कलमांचा समावेश हिंदू कोड बिलात बाबासाहेबांनी केलेला होता. हे बिल संसदेत मांडताना सहाजिकच त्या विरोधात समाजात गदारोळ होणारच आणि तो झालाही. महिला घटस्फोट मागू शकते, पोटगीसाठी कोर्टात जाऊ शकते, संपत्तीचा तिचा वाटा राहणार यासारख्या अनेक गोष्टींनी पुरुषप्रधान व्यवस्थेचा जणू काही सुरंगच लागला. हा विरोध मोडून काढणे सोपे नव्हते. ह्या विरोधाचा आणि त्यावर झालेल्या मतभेदांचा परिणाम म्हणून बिल काही काळ रेंगाळले व जेव्हा पास झाले तेव्हा ते खंडशः पास झालेले चित्र आपल्याला दिसून येईल.

दृष्ट प्रथांना बळी पडलेल्या अशा देवदासी, जोगतिणी ह्यांच्या समुदायापुढेही बाबासाहेबांनी सन्मानाने जगण्याचे विचार देखील मांडलेले दिसून येते. प्रत्येक समाज महिलांच्या चारित्र्याला अधिक मान देतो. स्त्री, महिला समाजाचा अहंकार आहे. या मलिन आयुष्याचा त्याग करून आपला वा आपल्या समाजाचा नावलौकिक व दर्जा वाढेल असे आयुष्यात जगा. 'मी तुम्हाला हे निंद्य जीवन सोडण्यात सांगतो याचा अर्थ उपजीविकेचे साधनही उपलब्ध करून देईन असे नाही. वनवासात सिता, द्रौपदीने ज्याप्रमाणे पतीबरोबर दारिद्र्य पत्करले, तसे तुम्हाला पत्करावे लागेल. संपत्तीपेक्षा चारित्र्य महत्त्वाचे आहे.' अशा शब्दात स्त्री चारित्र्याचे सामाजिक संदर्भातील महत्त्व व त्यातील व्यक्तिगत सन्मान त्यांनी व्यक्त केलेला दिसून येतो.

अस्पृश्य महिलांचे प्रश्न हे राजकीय स्वरूपाचे प्रश्न आहेत असे बाबासाहेबांचे ठाम मत होते. अस्पृश्यता निवारण झाल्याशिवाय महिलांचे प्रश्न सुटणार नाही याची त्यांना खात्री होती आणि त्यासाठी अस्पृश्यता निवारणाच्या कामासाठी महिला पुढे आल्या पाहिजेत असे ते व्यक्त करताना

दिसतात. त्यासाठी त्यांनी अस्पृश्य महिलांच्या वेगळ्या राजकीय परिषद आयोजित केल्या. इ. स. १९४२ च्या दलित महिला फेडरेशनच्या अधिवेशनात पती-पत्नीला घटस्फोटाचा अधिकार व बहुपत्नीत्वाची प्रथा बंद करणे या दोन्ही गोष्टींसाठी सरकारने कायदा करावा ही प्रमुख मागणी केली होती. महिलांमध्ये दडलेला स्वाभिमानाचा अग्नी प्रज्वलित करण्यासाठी आपल्या वाट्याला येणाऱ्या दुःखातून आई या नात्याने महिलाच आपली सुटका करू शकतात असे ते भावनिक आवाहन ही करतात.

दलित समाजाच्या वाट्याला जी अवहेलना येते, त्यासाठी बाबासाहेबांनी महिलांना जबाबदार धरलेले दिसून येते. या संदर्भात काही प्रश्न बाबासाहेबांनी महिलांना केलेले आहेत. या सर्वांमागे दलितांना जातीभेदाने दिलेल्या दुःखाची वेदना तीव्रपणे उभी आहे एक खरे असले, तरी महिलेला आपल्याला मूल व्हावे की नाही, व्हावे तर केव्हा व्हावे, किती मुले व्हावीत या संदर्भात काडीचाही अधिकार नाही. जन्माला आलेल्या मुलाला आवश्यक सुविधा आपण देऊ शकत नसू तर त्याला जन्म का द्यावा? असा खडा सवाल ते करतात. तेव्हा अनेक अपत्ये होऊ न देता आपली स्थिती बदलण्यासाठी, सुधारण्यासाठी महिला पुढे यायला हवे असे आव्हान बाबासाहेब करताना दिसतात.

कामगार महिलांच्या बाबतीतही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लक्ष घातलेले दिसून येते. महिला कामगारांच्या हिताच्या दृष्टीने विधिमंडळात मांडलेल्या विधेयकाला बाबासाहेबांनी पाठिंबा दिला. त्याचप्रमाणे महिलांना प्रसूतीपूर्वीच्या व नंतरच्या काळात विश्रांतीची गरज असल्याने त्यांच्या पगारात होणारा खर्चही मालकांनी सोसला पाहिजे असे मत त्यांनी आग्रहपूर्वक मांडले. महिलांच्या शिक्षणाकरता सरकारी खर्चाने मुलींचे वसतीगृह काढावे, अस्पृश्य विद्यार्थिनींना शिष्यवृत्ती मिळाल्या आणि प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे अशा प्रकारचे ठराव महिला संमेलनात बाबासाहेबांनी मांडले.

अशाप्रकारे समाजातील जे घटक पीडित आहे, अन्यायग्रस्त आहे त्याने त्या अन्यायाच्या निवारणासाठी स्वतःच पुढे आले पाहिजे तरच त्यांचे दुःख संपू शकते, ही बाबासाहेबांची धारणा होती.

म्हणूनच 'महिलांचे हक्क मिळवण्यासाठी महिलाच पुढे आल्या पाहिजेत' हा विचार त्यांनी मांडला आणि हे सामर्थ्य आपल्यात आहे याची जाणीव करून दिली.

संदर्भ ग्रंथसूची :

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन व भाषणे.
2. इंगळे के. सी., 'बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ', संपादक, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, 1991
3. कीर धनंजय, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, 1966.
4. खरात शंकरराव (संपा), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची, लेखन वाचन भांडार, पुणे १९६१
5. खेरमोडे, चांगदेव, 'डॉ. आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल'. सुगावा प्रकाशन पुणे
6. फडके भालचंद्र, 'डॉ. आंबेडकर आणि दलित साहित्य', प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, 1989.
7. सबाने अरुणा (संपा), 'डॉ. आंबेडकर आणि स्त्री', आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती.
8. खरात शंकरराव, 'अस्पृश्यांचा मुक्तिसंग्राम', मेसर्स जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन, पुणे.
9. गांजरे मा. फ. (संपा), 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भाषणे', अशोक प्रकाशन, नागपूर.
10. कांबळे, सरोज, 'मनुस्मृती, स्त्रिया आणि आंबेडकर, सावित्रीबाई फुले प्रकाशन, १९९९.

बहुआयामी विचारवंत: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

-प्रा.सिद्धार्थ आबाजी तायडे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार हे क्रांतिकारी व मानवातावादी होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विविध विषयांवर आपले विचार मांडलेले आहेत.

शैक्षणिक विचार:-

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र आहे. शिक्षणाने माणसाला आपले कर्तव्य व हक्कांची जाणीव होते. समाजातील अस्पृश्य समाजाला स्वत्वाची जाणीव व्हावी यासाठी आंबेडकरांनी शिक्षणाचे महत्त्व समाजात विशद केले. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे. ते जो प्राशन करेल तो माणूस गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही, असे ते समाज बांधवांना सांगत. प्राथमिक शिक्षण हे सर्व शिक्षणाचा पाया आहे, म्हणून हे शिक्षण अतिशय दर्जेदार व गुणवत्तेचे असावे असे सांगत. प्राथमिक शिक्षणाचे ध्येय असे असले पाहिजे की, मुलगा किंवा मुलगी एकदा शाळेत दाखल झाली की, तो किंवा ती पूर्णपणे सुशिक्षित, माहितीपूर्ण व गुणवत्ता प्राप्त करूनच बाहेर पडावी. शासनाने यासाठी लक्ष द्यायला हवे त्यांचे म्हणणे हाते की, समाजाच्या सर्व थरापर्यंत शिक्षण गेले पाहिजे. शिक्षण प्राप्त झाल्याने व्यक्ती बौद्धिकदृष्ट्या सशक्त होते. व्यक्तीला चांगले आणि वाईट यातील फरक समजायला लागतो. प्रज्ञा, शील आणि करुणा हे गुण प्रत्येकाच्या अंगी आणण्यासाठी शिक्षणाची गरज त्यांनी प्रतिपादन केलेली आहे. शाळेत मुलांना केवळ बाराखडी शिकवू नये तर मुलांची मने सुसंस्कृत व गुणवत्तामय बनवावी. समाजहितार्थ या ज्ञानप्राप्त मुलांनी आपली सामाजिक बांधिलकीची कर्तव्ये योग्य व समर्थपणे पार पाडावीत असे शिक्षण असावे. शाळा म्हणजे उत्तम नागरिक व कर्तव्यदक्ष नागरिक बनविणारे कारखाने आहेत. याचे भान या प्रक्रियेत भाग घेणाऱ्यांनी ध्यानी घ्यावे. पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापन १९४६ साली करून त्यांनी मुंबईला सिद्धार्थ कॉलेज व

औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालय सुरु केले. राष्ट्रहित व समाजहिताचे भान ठेवणारेच खरे शिक्षण होय असे ते मानीत.

राजकीय विचार:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार म्हणजे स्वराज्य, राष्ट्रवाद, लोकशाही, मूलभूत हक्क, अल्पसंख्यकाचे हितरक्षण, समाजवाद, साम्यवाद, बौद्ध धर्म इत्यादी संबंधीची विचार होते. डॉ. आंबेडकरांनी भारतातील विविध राजकीय प्रश्नासंबंधी आणि राजकीय तत्त्वज्ञानासंबंधीची मते आपल्या अनेक लेखातून, पुस्तकातून आणि भाषणांतून मांडली आहेत. तेच बाबासाहेबांचे राजकीय विचार आहेत. डॉ. आंबेडकरांचे काही राजकीय विचार हे त्यांनी घटना परिषदेच्या अधिवेशनात केलेल्या भाषणातूनही व्यक्त झालेले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या विचारांचा तत्कालीन राजकारणावर तसेच स्वातंत्र्याच्या राजकारणावर प्रभाव पडला आहे.

स्वराज्यासंबंधी विचार:-

ब्रिटिश काळात सर्वच भारतीय राजकीय नेते आणि विचारवंतांप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुद्धा स्वराज्यासंबंधीचे विचार मांडले आहेत. परंतु ते विचार इतरांपेक्षा वेगळे आहेत.

समाजवादासंबंधी विचार:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजवादाचा पुरस्कार केला होता. परंतु त्यांना रशिया, चीन व इतर साम्यवादी देशातील एकपक्ष पद्धतीचा समाजवाद मान्य नव्हता. देशातील समाजवादी व्यवस्था, राजकीय तसेच आर्थिक क्षेत्रात लोकशाहीचा स्वीकार करून आणि उद्योगधंद्यावर सरकारची मालकी प्रस्थापित करून समाजवादी व्यवस्था प्रस्थापित होऊ शकते. असे त्यांना वाटत होते.

साम्यवादासंबंधी विचार:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाही समाजवादाचा पुरस्कार केला होता. त्यामुळे त्यांना मार्क्सवाद किंवा साम्यवादाचा विचार अपूर्ण आणि सदोष वाटत होता. डॉ. आंबेडकरांनी साम्यवादावर आणि रशियातील साम्यवाद पद्धतीवर जोरदार टीका केली होती. साम्यवादातील दोष दाखविताना त्यांनी म्हटले होते की, १) साम्यवादात केवळ आर्थिक किंवा भौतिक जीवनाला महत्त्व दिले जाते. २) साम्यवाद धर्मविरोधी आहे. ३) साम्यवाद स्वातंत्र्यविरोधी आहे. साम्यवाद लोकशाहीच्या विरोधात आहे. ४) साम्यवादी राष्ट्रांनीसुद्धा साम्राज्यवादी धोरण स्वीकारून अनेक लहान-लहान राष्ट्रांना आपल्या नियंत्रणाखाली ठेवले आहे.

सामाजिक विचार:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या एकंदर कार्यात सामाजिक सुधारणांना विशेषतः दलितोद्धाराच्या चळवळीला विशेष महत्त्व आहे. एका अस्पृश्य कुटुंबात जन्मल्याने त्यांना अस्पृश्यतेचे अनेक वाईट अनुभव आले होते. म्हणूनच त्यांनी अस्पृश्यता नष्ट करणे आणि अस्पृश्यांचा सर्वांगीण विकास करणे हे आपल्या जीवनाचे पहिले ध्येय ठेवले होते.

समाजसुधारणाविषयक विचार:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समाजसुधारणाविषयक दृष्टिकोण एकोणिसाव्या शतकातील नेमस्त सुधारणांपेक्षा गुणात्मकदृष्ट्या भिन्न होता. नेमस्त सुधारकांनी सुचविलेल्या सुधारणा विधवा विवाह, केशवपन, विवाहाची वयोमर्यादा इत्यादी कौटुंबिक सुधारणासंबंधी होत्या. त्यामुळे त्या सुधारणांमधून मूलभूत अशा सामाजिक सुधारणा झालेल्या नाहीत. मूलभूत प्रश्न सुटलेला नाही असे मत डॉ. आंबेडकरांनी या संदर्भात व्यक्त केले आहे. इतर लहान लहान सामाजिक सुधारणा होण्यासाठी मुळात सामाजिक विषमतेचा प्रश्न सुटला पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. नेमस्त तो सुधारक आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यात आणखी एक मुख्यतः फरक म्हणजे नेमस्त सुधारकांनी सुधारणांसाठी प्राचीन धर्मग्रंथांचा आधार घेतला

आहे. यावर मात्र डॉक्टर आंबेडकरांना विश्वास नव्हता. अस्पृश्यता मान्य करणाऱ्या 'मनुस्मृती' या ग्रंथाची त्यांनी होळी केली होती. त्या काळातील नेमस्त तो सुधारक आणि डॉक्टर आंबेडकर यांच्या समाज सुधारणा दृष्टिकोणाबाबतचा आणखी एक फरक म्हणजे नेमस्त सुधारकांचा हृदय परिवर्तनावर विश्वास होता. डॉ. आंबेडकरांना मात्र हृदय परिवर्तनावर मर्यादा असतात असे वाटत होते.

आर्थिक विचार:-

भारताच्या कीर्तिवंत सुपुत्रांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव अग्रस्थानी आहे. भारत देशाच्या इतिहासातील पहिले सर्वश्रेष्ठ अर्थशास्त्रज्ञ हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होत. देशाच्या सामाजिक-राजकीय क्षितिजावर त्यांचा उदय इ.स. १९२० च्या दशकात झाला. समाजाच्या, अस्पृश्य म्हणून हिणविल्या गेलेल्या अगदी तळातील वर्गाच्या पुनरुत्थानासाठी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि धार्मिक पातळीवर तेव्हापासूनच त्यांचा संघर्ष सुरू होता. बाबासाहेब एक थोर विचारवंत होते आणि त्यांनी अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, विधिज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, पत्रकार, संसद सदस्य आणि या सर्वांच्या पलीकडे जाऊन समाजसुधारक आणि मानवाधिकारांचा रक्षक या नात्याने केलेले कार्य अतुलनीय आहे. देशभरातील अस्पृश्य समाजाला एकवटून, संघटित करून सामाजिक समतेच्या ध्येयाप्रत जाण्याच्या दृष्टीने राजकीय मार्ग कसा अवलंबायचा, याविषयी त्यांनी दिशादर्शन केले.

अस्पृश्य समाजात मध्ये जन्मलेल्या बाबासाहेबांनी देश-विदेशातल्या तीन खंडांतून उच्च शिक्षण प्राप्त केले. कोलंबिया विद्यापीठाची अर्थशास्त्रातील पीएच. डी. (१९१७), लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून डॉक्टर ऑफ सायन्सची पदवी तसेच लंडनमधील ग्रेज इन्ची बार अॅट लॉ (१९२३) अशा अतिउच्च पदव्या त्यांनी संपादित केल्या. दलित समाजातील विद्यार्थ्याने त्या काळात अशा प्रतिष्ठेच्या पदव्या मिळविणे ही अद्वितीय बाब होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा मूळ अभ्यासविषय अर्थशास्त्र हाच होता. बाबासाहेबांनी अर्थशास्त्रात विपुल

लिखाण केले असून, या विषयावर त्यांची तीन प्रमुख पुस्तके आहेत. : १) अँडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनान्स ऑफ दि ईस्ट इंडिया कंपनी, २) दि इव्होल्यूशन ऑफ प्रोव्हिन्शियल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया आणि ३) दि प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी : इट्स ओरिजिन अँड इट्स सोल्यूशन.

पहिली दोन पुस्तके सार्वजनिक वित्तव्यवस्थेवरील असून, त्यातील पहिल्या पुस्तकात ईस्ट इंडिया कंपनीच्या इ.स. १७९२ ते इ.स. १८५८ या काळातील वित्तव्यवहारावर भाष्य केले आहे. दुसरे पुस्तक ब्रिटिशांच्या आमदनीतील भारतात वित्तीय व्यवहारांमधील केंद्र आणि राज्य संबंधांवर भाष्य करते. हा कालखंड इ.स. १८३३ ते इ.स. १९२१ असा आहे. त्यांचे तिसरे पुस्तक चलनविषयक अर्थशास्त्रावरील एक उत्कृष्ट ग्रंथ मानला गेला आहे. या पुस्तकात इ.स. १८०० पासून इ.स. १८९३ पर्यंतच्या कालखंडात विनिमयाचे माध्यम म्हणून भारतीय चलनाची कशी उत्क्रांती झाली, हे बाबासाहेबांनी सांगितले आहे. तसेच १९२० च्या दशकाच्या पूर्वार्धात सुयोग्य चलनाची निवड करण्यात आलेल्या अडथळ्यांचीही चर्चा त्यांनी केली आहे. भारतात परतल्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अर्थशास्त्रावर एकही पुस्तक लिहिले नाही. मात्र, त्यांच्या कार्याचा आढावा घेतल्यास त्यांच्यातील अर्थतज्ज्ञ वारंवार डोकावत राहतो.

बॉम्बे लेजिस्लेटिव्ह असेम्ब्लीचे सदस्य असताना (१९२६) ग्रामीण भागातील गरिबांच्या समस्यांविषयीचे त्यांचे समग्र आकलन त्यांनी उभारलेल्या जनआंदोलनांमध्ये प्रतिबिंबित होते. शेतीमधील खोती पद्धतीविरुद्ध त्यांनी केलेल्या यशस्वी आंदोलनामुळे अनेक ग्रामीण गरिबांची आर्थिक शोषणातून मुक्तता झाली. महार वतन या नावाखाली सुरू असलेल्या शुद्ध गुलामगिरीविरुद्ध त्यांनी आवाज उठविल्यानंतर ग्रामीण भागातील गरिबांचा मोठा वर्ग शोषणमुक्त झाला. सावकारांच्या मनमानीला चाप लावण्यासाठी त्यांनी असेम्ब्लीमध्ये विधेयक आणले. औद्योगिक कामगारांच्या क्षेत्रात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी इ.स. १९३६ मध्ये स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. त्याकाळी कामगारांचा आवाज बुलंद करणाऱ्या अन्य संघटना होत्याच; मात्र त्यांना अस्पृश्य कामगारांच्या मानवाधिकारांशी काहीही देणे-घेणे नव्हते. नव्या

राजकीय पक्षाने ही उणीव भरून काढली. त्याचप्रमाणे व्हॉइसरॉयज् एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलचे कामगार सदस्य या नात्याने १९४२ ते १९४६ या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कामगारविषयक धोरणात आमूलाग्र सुधारणा घडवून आणल्या. त्यात सेवायोजन कार्यालयाची स्थापना ही महत्त्वपूर्ण घटना होती आणि स्वतंत्र भारतातील औद्योगिक संबंधांची तीच पायाभरणी ठरली. बाबासाहेबांनी पाटबंधारे, ऊर्जा आणि इतर सार्वजनिक बांधकामे ही खातीही सांभाळली. देशाचे पाटबंधारे धोरण निश्चित करण्यात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. दामोदर व्हॅली प्रकल्पाचा यात प्राधान्याने समावेश करावा लागेल.

जाती व्यवस्था आणि अस्पृश्यतेसारख्या सामाजिक आजारांचे आर्थिक पैलू उलगडून दाखविणे, हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आणखी एक विद्वत्तापूर्ण कार्य होय. श्रमविभागणीच्या तत्त्वानुसार महात्मा गांधींनीही जाती व्यवस्थेचे अस्तित्व स्वीकारले होते. मात्र, आंबेडकरांनी 'जातींचे विध्वंसन' या आपल्या ग्रंथात त्यावर कडाडून टीका केली होती. जाती व्यवस्थेमुळे केवळ श्रमाची विभागणी केली गेली नसून, श्रमिकांचीच विभागणी केली गेली आहे, हे त्यांनी निदर्शनास आणून दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जाती व्यवस्थेवरील हल्ला हे केवळ उच्चवर्णीयांच्या वर्चस्ववादाला दिलेले आव्हान नव्हते, तर आर्थिक विकासाशी त्यांच्या मांडणीचा जवळचा संबंध होता. जाती व्यवस्थेमुळे श्रमाची आणि भांडवलाची गतिशीलता कमी झाली असून, त्याचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर आणि विकासावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे, असे त्यांचे प्रतिपादन होते.

स्टेट्स अँड मायनॉरिटीज नावाने ब्रिटिश सरकारला इ.स.१९४७ साली सादर केलेल्या टिपणामध्ये भारताच्या आर्थिक विकासाची योग्य धोरणे कोणती, हे सांगितले होते. अत्युच्च उत्पादन क्षमतेचा विचार करून लोकांच्या आर्थिक जीवनाचे नियोजन करणे तसेच खासगी उत्पादकांना कोणतीही आडकाठी न करता आणि संपत्तीचे समान वाटप होईल अशारीतीने आर्थिक नियोजन करणे हे सरकारचे दायित्व आहे, असे त्यांनी नमूद केले होते. स्वातंत्र्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारताचे पहिले कायदामंत्री बनले. इ.स. १९४८-४९ मध्ये घटना

समितीचे अध्यक्ष म्हणून भारतीय राज्यघटनेला आकार देतानाही त्यांच्यातील अर्थतज्ज्ञ आपल्याला दिसून येतो. मानवी अधिकारांचे मूलतत्त्व म्हणून त्यांनी लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा ताकदीने पुरस्कार आणि पाठपुरावा केला. समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुभाव या तीन लोकशाही तत्त्वांचा केवळ राजकीय हक्क असा संकुचित अर्थ लावला जाऊ नये, असे त्यांनी म्हटले आहे. सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीचे ते खंदे पुरस्कर्ते होते आणि सामाजिक-आर्थिक लोकशाहीकडे दुर्लक्षून राजकीय लोकशाही टिकू शकणार नाही, असा इशाराही द्यायला ते विसरले नाहीत. डायरेक्टव्ह प्रिन्सिपल्स ऑफ दि स्टेट पॉलिसी हा अनुच्छेद घटनेत समाविष्ट करून त्यांनी आर्थिक लोकशाहीचा हेतू विषद केला.

कायदामंत्री या नात्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हिंदू कोड बिल संमत करण्यासाठी मोठा संघर्ष केला. महिलांचे अधिकार, विशेषतः विवाह आणि पितृसंपत्तीविषयक अधिकार सुरक्षित करणारी ही मोठी सामाजिक सुधारणा होती. हे विधेयक संसदेत संमत होऊ शकले नाही, म्हणून सप्टेंबर इ.स.१९५१ मध्ये त्यांनी राजीनामा दिला.

सारांश:-

डॉ. आंबेडकर यांचे व्यक्तिमत्त्व अनेक पैलूंनी युक्त असले तरी त्यात एक समान धागा होता आणि तो आर्थिक हित पाहणारा होता. 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' या त्यांनी दिलेल्या मंत्रातूनच त्यांचे आर्थिक विचार सुस्पष्टपणे दिसून येतात. आंबेडकरांचे विचार सामाजिक, धार्मिक आणि नैतिक तत्त्वांवर आधारलेले आहेत. शोषक आणि शोषित हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू आहे. दबलेल्यांना उभारी देणे आणि शोषितांची जोखडातून मुक्तता करणे हाच त्यांच्या विचारांचा मूलाधार आहे. सर्वांना स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय मिळावा, हाच त्यांच्या वैचारिक मांडणीचा प्रमुख हेतू आहे.

संदर्भ:-

1. गायकवाड 'राजवंश', डॉ. ज्ञानराज काशिनाथ (ऑगस्ट २०१६, सहावी आवृत्ती). महामानव डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर. कोल्हापूर: रिया प्रकाशन. पृ. ३२.
2. राणे, दिनेश. युगप्रवर्तक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. दिल्ली: ज्ञानगंगा अँड को. पब्लिकेशन.पृ. ६ व ७.
3. राणे, दिनेश. युगप्रवर्तक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. दिल्ली: ज्ञानगंगा अँड को. पब्लिकेशन. पृ. ७.
4. खैरमोडे, चांगदेव भगवान (जुलै २००३). डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर खंड ४ कालखंड १९२८ ते १९३२. पुणे: सुगावा प्रकाशन. पृ. क्र १६४(तृतीय आवृत्ती).
5. (संपादक) – डॉ. पी. विठ्ठल, डॉ. नागोराव कुंभार, सर्वदर्शी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ,डायमंड पब्लिकेशनस, पुणे.
6. (संपादक)धनंजय कीर,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर चित्रमय चरित्र - : पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९८१.
7. बाबुराव बागुल, 'आंबेडकर भारत - भाग २' - सुगावा प्रकाशन, पुणे.
8. खैरमोडे चांगदेव भवानराव, 'डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर (समग्र चरित्र) - एकूण खंड १५', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ. (१ ते ९ खंड म.रा.साहित्य आणि संस्कृती मंडळाद्वारे प्रकाशित आणि खंड १० वा सुगावा प्रकाशन.
9. -(संपादक :) शरणकुमार लिंबाळे, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९१.
10. जाधव नरेंद्र,डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्त्वज्ञान - , सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९२.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बौद्ध धर्म

-डॉ मधुकर खंडू पवार

प्रस्तावना:-

महात्मा गौतम बुद्धांनी मानवी जीवनातील सत्याचा शोध व बोध घेण्यासाठी आपल्या राज्य वैभवाचा आणि वैभव संपन्न सुखी संसाराचा त्याग केला व संन्याशी वृत्ती धारण करून ते चिंतन मनन तपश्चर्या करू लागले. सारनाथ मृग वनात तपश्चर्या चिंतन मनन करीत असताना त्यांच्याबरोबर असलेले त्यांचे पाच ब्राह्मण अध्यायी त्यांना सोडून गेले होते.. पुढे गौतम बुद्धाला सत्याचा म्हणजेच ज्ञानाचा बोध झाल्यानंतर गौतम बुद्धाने आपल्याला प्राप्त झालेले ज्ञान म्हणजेच पहिले प्रवचन सारणात या ठिकाणी त्यांना गेलेल्या पाच ब्राह्मण सहाध्यायी यांना सांगितले या सहाध्यायीयांनी बुद्धाचे विचार मान्य केला व ते गौतम बुद्धाचे अनुयायी झाले. या घटनेला धम्मचक्र परिवर्तन असे म्हटले जाते. त्यानंतर लाखो अनुयायांनी गौतम बुद्धाला मिळाले होते या अनुषंगाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी आपल्या लाखो अनुयायांसह बौद्ध धम्माची दीक्षा घेतली. ही घटना देखील आधुनिक जगाच्या इतिहासातील फार मोठी ऐतिहासिक घटना आहे. कारण यामुळे पुन्हा एकदा भारतात बौद्ध धम्म चळवळ सक्रिय झाली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी फार मोठ्या ध्येयाने प्रेरित होऊन बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व व न्याय सारख्या शाश्वत मूल्यांचे या धर्मातराला तात्विक अधिष्ठान होते त्याचबरोबर करुणा, प्रजा, यासारखी बौद्ध धम्मातील मूलभूत तत्वे ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना महत्त्वाची वाटत होती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवनामध्ये धर्मातराच्या घटनेला अनन्यसाधारण महत्त्व होते. किंबहुना संपूर्ण दलित समाजातील लोकांच्या दृष्टीने ही एक अभूतपूर्व अशी घटना होती व बौद्ध धर्माच्या

पुनरुज्जीवनाच्या दृष्टीने ही ऐतिहासिक घटना होती म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांच्या बौद्ध धम्म याविषयी आढावा घेण्यात आलेला आहे.

धम्म परिवर्तनाचा निश्चित उद्देश-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धम्म परिवर्तन करण्यामागचा निश्चित असा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवला होता. ते म्हणतात मी धर्म परिवर्तन का करीत आहे तर मला समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, व न्याय पाहिजे उपरोक्त चारही गोष्टी मला तथागत बुद्ध यांच्या विचारात आढळतात त्यामुळेच मी बुद्ध धम्माची दीक्षा घेत आहे.

१. अशोका विजयादशमी आमचा वारसा: -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १४ तारखेला आपल्या सर्व अनुयायांना बौद्ध धम्माची दीक्षा दिली. कारण या दिवशी अशोका विजयादशमी होती अशोका विजयादशमीला अनन्यसाधारण ऐतिहासिक महत्त्व आहे. अशोका विजयादशमीला अडीच हजार वर्षे पूर्ण होणार होते. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटनेला आपल्या महापुरुषांच्या इतिहासाशी सांगड घालू पाहत होते . जो धम्म परिवर्तनाचा कार्यक्रम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या माध्यमातून केला गेला ही इतिहासातील मोठी घटना होती. त्याच्या इतिहासातील सर्वात मोठा दिवस होता या दिवसाला बहुजन जनता सणाप्रमाणे साजरी करीत असते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धम्म स्वीकारताना महत्त्वपूर्ण विचार लोकांसमोर ठेवला होता तो म्हणजे मनुष्य धम्मासाठी नसून धम्म मनुष्यासाठी आहे त्यांनी बुद्ध आणि त्यांचा धम्म हा ग्रंथ लिहिला त्याचे व्यवस्थित अध्ययन केले तर असे लक्षात येते की विद्यमान क्रांतिकारी विचार लोकांच्या लक्षात येतील.

2 - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या या दृष्टिकोनातून बौद्धमय भारत निर्माण करण्याचे स्वप्न

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९५६ ला आपल्या लाखो अनुयायांना बुद्ध धम्माची दीक्षा दिली. त्यावेळेस त्यांच्या दृष्टीने ते धार्मिक आंदोलनाची यशस्वी वाटचाल होती. त्यामागे निश्चित अशी एक रणनीती होती. ही रणनीती समजल्याशिवाय आंदोलन कळणार नाही धम्मदीक्षा समारंभात बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संपूर्ण भारत बौद्धमय करण्याचे उद्दिष्ट बाळगले होते. आणि हा उद्देश जनसमुदाय समोर ठेवला होता. म्हणजेच भारताला बौद्धमय करण्याची जबाबदारी बाबासाहेबांच्या शिकल्या सवरलेल्या अनुयायांची आहे.

3 - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या दृष्टीने धम्म कशाला म्हणतात: -,

एक माणूस दुसऱ्या माणसासोबत जो व्यवहार करतो, आचरण करतो तो धम्म आहे ज्या व्यक्तीचे आचरण समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय संगत असेल अशाच मनुष्याच्या आचरणाला धम्मामे अनु प्रेरित आचरण संबोधले जाऊ शकते.

४. बुद्धाचा हा धम्म स्वीकारून बाबासाहेबांनी आपली राष्ट्रभक्ती प्रकट केली आहे.

१३ ऑक्टोबर च्या वृत्तपत्र परिषदेत आपली भूमिका स्पष्ट करताना बाबासाहेब म्हणाले होते की, मी एकदा दलितांच्या प्रश्नासंबंधी गांधीजीशी चर्चा करीत असताना त्यांना म्हणालो की, दलितांच्या प्रश्नासंबंधी तुमच्याशी माझे मतभेद असले तरी वेळ येईल तेव्हा मी या देशाला कमीत कमी धोका असेल असा मार्ग स्वीकारेन. म्हणून बौद्ध धर्म स्वीकारून मी या देशाचे जास्तीत जास्त हित साधत आहे. कारण बौद्ध धर्म या भारतीय संस्कृतीचाच एक भाग आहे. या देशाची संस्कृती इतिहास यांच्या परंपरेला धोका लागणार नाही अशी मी खबरदारी घेतली आहे. बाबासाहेबांनी हि भूमिका या देशासाठी अत्यंत हितकारक ठरली आहे. धर्मातराच्या मुळाशी बाबासाहेबांनी अशी व्यापक दूरदृष्टी असलेली दिसते.

५. भारतीय संविधानाचे लेखन करतानाही बौद्ध धम्माच्या तत्वाची व मूल्याची पेरणी त्यांनी या संविधानातून केली आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय हि आदर्श मूल्य बुद्ध धम्मातील आहेत. या आद्य मूल्यावर आधारित असलेली लोकशाही बाबासाहेबांनी संविधानात अंतर्भूत केली आहे. हि लोकशाही हि बाबासाहेबांनी बुद्धाच्या धम्मातूनच घेतली आहे. तसेच विज्ञानिष्ठ दृष्टीकोन हा बुद्ध विचारातूनच आलेला आहे. संबंध संविधानाचा मूळ तत्वच बुद्ध धम्माच्या विचारावर तयार करण्यात आलेला आहे. बाबासाहेबांनी बौद्ध धम्म एवढा अंगीकारला होता की, ते या विचाराशी अक्षरशः भारावून गेले होते. भारत बौद्धमय करेल हा त्यांनी केलेला दृढनिश्चय हि त्याचीच साक्ष आहे. म्हणूनच नागपूर येथील धम्मदीक्षा समारंभानंतर १६ ऑक्टोबर १९५६ रोजी चंद्रपूर येथे ते त्यांच्या उपस्थितीत पाच लाख अनुयायांनी बौद्ध धम्माची दीक्षा घेतली. त्यानंतरहि अनेक ठिकाणी धम्मदीक्षा चे आयोजन त्यांनी केले होते. ते सर्व भारतात बौद्ध आणि धम्म पोहोचवण्यासाठी योजना त्यांनी आखली होती.

६. १५ नोव्हेंबर १९५६ रोजी नेपाळच्या काठमांडू येथील जागतिक धम्मपरिषदेत ते हजर राहिले. आणि जागतिक बौद्ध प्रतिनिधीना उद्देशून ते म्हणाले, बौद्ध धर्म हा या जगातील सर्वात मोठा धर्म आहे. कारण ते केवळ धर्म नसून तो एक महान सामाजिक सिद्धांत आहे हे जगाला जाहीर करण्यास मी येथे आलो आहे.

७. बाबासाहेबांनी सांगितलेला धम्म त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे या भारत भूमीत रुजला नाही.

ज्या दलितांनी हा धम्म स्वीकारला त्यांच्यात अपेक्षित परिवर्तन झाल्याचे दिसत नाही. त्यांच्यात अजूनही रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, कर्मकांड असल्याचे दिसते. त्यांच्यात बुद्ध विचारातील वैज्ञानिक दृष्टीकोन रुजला नाही. बाबासाहेबानंतर बौद्ध धम्म गतिमान होऊ शकला नाही, त्यामुळे बाबासाहेबांनी आजन्म केलेल्या या बुद्ध धम्मा विषयक कार्याचे व त्यांनी केलेल्या परिश्रमाचे काय.? असा प्रश्न आजच्या स्थितीत खूप गंभीर आहे. या परिस्थितीत परिवर्तन घडून येणे काळाची गरज आहे. केवळ दलितांनाच नाही तर प्रत्येक भारतीय

व्यक्तीनेच या परिस्थितीचा गांभीर्याने विचार करून हा बुद्धधम्म या देशाच्या प्रगतीसाठी जर अनुसरला तरच या देशात शांतता सुव्यवस्था आणि आर्थिक संपन्नता हि निर्माण होईल. देश विज्ञाननिष्ठ बनेल आणि या जगात भारत एक समृद्ध व बलशाली राष्ट्र म्हणून नावारूपाला येईल.

निष्कर्ष:-

१. हिंदू धर्म आणि बौद्ध धम्म यात बाबासाहेबांनी भेद केला आहे.
२. बाबासाहेबांनी बुद्ध आणि धम्माचा चिंतनशील अभ्यास केला होता.
३. विवेकवादी व विज्ञानवादी बुद्ध आणि धम्म बाबासाहेबांना अपेक्षित होता.
४. बाबासाहेब आजन्म बुद्ध धम्माचा विचार करत राहिले आणि त्याचा जन्मभर प्रचार करत राहिले.
५. मानवी कल्याणासाठी व जगाच्या उद्धारासाठी एकमेव बुद्ध धम्मच आवश्यक आहे असे बाबासाहेबांनी जाहीर केले होते.
६. बाबासाहेबांना संबंध भारत बौद्धमय करायचा होता.
७. धम्मदीक्षा घेतल्यानंतर बाबासाहेबांनी इतर अनेक ठिकाणी धम्मदीक्षेचे समारंभ घडवून आणले.
८. भारतीय संविधानात बाबासाहेबांनी आदर्श बुद्ध तत्व अंतर्भूत केलेली आहेत.

संदर्भ सूची:-

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : बुद्ध आणि त्यांचा धम्म.
२. आपटे वा. गो. : बौद्ध पर्व
३. डॉ. प्रभाकर गणवीर: धम्म संपदा.
४. धनंजय कीर: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पोपुलर प्रकाशन, मुंबई १९८९.
५. डॉ. नरेंद्र जाधव यांचा लेख: दैनिक, सम्राट, ६ डिसेंबर २०१३.
६. कसबे रावसाहेब: दलित चळवळीची वाटचाल १९८३.
७. खरात, शंकरराव : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मकथा इंद्रायणी साहित्य, पुणे, २०१५.
८. महाराष्ट्र टाईम्स, कोल्हापूर आवृत्ती, १४ एप्रिल २०१६.
९. डॉ. जनार्दन वाघमारे: राष्ट्रनायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.
१०. दैनिक सकाळ: १४ एप्रिल २०१८.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य व विचार

— सोनकांबळे देवराव नामदेव

प्राचीन काळापासून ते ब्रिटिशांची राजकीय सत्ता या देशात प्रस्थापित होई पर्यंत येथील बहुजन व मागासलेला समाज शिक्षणापासून वंचित राहिलेला होता. यांचे कारण म्हणजे या देशातील वर्णव्यवस्था होय, या वर्णव्यवस्थेत येथील समाज ब्राम्हण, क्षेत्रीय, वैश्य व शूद्र अशप्रकारे या चार भागात येथील समाज विभागला होता. या चार वर्णांपैकी ब्राम्हण हा वर्ण इतर वर्णांपेक्षा सर्वश्रेष्ठ वर्ण म्हणून पुढे आला होता. कालांतराने ब्राम्हणाचे वर्चस्व येथील प्रसमाजव्यवस्थेने मान्य केले होते, म्हणून तत्कालीन काळात निर्माण झालेली ब्राम्हणाची शिक्षणावरील मक्तेदारी सर्वमान्य झाली होती. परिणामतः येथील बहुजन व मागासलेला शूद्र समाज हा शिक्षणापासून वंचित राहिला होता- राम राज्याच्या काळात शूद्र समाजातला शंभू ने वेद म्हटल्याबद्दल त्याला रामाने मृत्युदंडाची शिक्षा केली होती तर आधुनिक काळात महात्मा ज्योतिबा फुले यांना शाळेतून काढून पारंपारिक व्यवसाय करण्यासाठी त्यांच्या वडिलांचे मन वळविण्यात आले होते. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना मुंबई येथे एल्फिन्स्टन महाविद्यालयात पदवी अभ्यासक्रमासाठी संस्कृत हा विषय घेऊ देण्यात आलेला नव्हता अशा प्रकारच्या परिस्थितीत येथील बहुजन व मागासलेला शूद्र समाज शेकडो वर्षांपासून निरीक्षण, अज्ञानी, मानसिक गुलामी, आर्थिक दारिद्र्य, व सामाजिक दृष्ट्या मागासलेले जीवन जगत आलेला होता अशा प्रकारच्या परिस्थितीत जीवन जगत आलेल्या समाजाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाचे महत्त्व व त्यांचे समाजावर होणारे परिणाम ओळखून या देशातल्या समाज व्यवस्थेमध्ये शेकडो वर्षांपासून लाचारीचे जीवन जगत आलेल्या समाजाला शिक्षणाचा हक्क व शिक्षण मिळवून देण्याकरिता आयुष्यभर या समाज व्यवस्थेच्या विरुद्ध विविध आघाड्यावर आक्रमक व निर्भयपणे यशस्वी संघर्ष करत राहिले.

“शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे जो कोणी प्रशान करेल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही” हे विधान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या समाजाला उद्देशून म्हणले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते शिक्षण हे माणसाच्या सर्वांगीण विकासाचे माध्यम आहे. म्हणून या देशातल्या शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या सर्व बहुजन व मागास समाजाला शिक्षण देण्यासाठी विविध माध्यमातून अहो रात्री यशस्वीपणे प्रयत्न करीत राहिले.

- **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक कार्य**

- **बहिष्कृत हितकारणी सभा:-**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशातल्या बहिष्कृत असलेल्या अस्पृश्य समाजाला शिक्षण व्यवस्थेत समाविष्ट करण्याच्या उद्देशाने १९२४ मध्ये या सभेची स्थापना केली .या सभेच्या माध्यमातून समाजातील दीनदुबळ्यां निरक्षर पालकांच्या मुला मुली करिता वस्तीगृह उघडून शिक्षणाचा प्रसार केला तसेच वाचनालय व अभ्यास मंडळे सुरू करण्यात आली होती. या समितीच्या सहकार्याने १९२५ मध्ये सोलापूर येथे दलित वर्गाच्या विद्यार्थ्यांकरिता एक वस्तीगृह सुरू करण्यात आली. या वस्तीगृहातील मुलांना कपडे ,लेखनसाहित्य व भोजन इत्यादी खर्च डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतः केले. तर तेथील नगरपालिकेने यासाठी ४० रुपये अनुदान मंजूर केले तसेच येथील एका नगरसेवकाने व्यवस्थापनाचे काम पाहत राहिले .अशाप्रकारे अस्पृश्य समाजातील विद्यार्थ्यांच्या मनात ज्ञान आणि विद्या व सामाजिक सेवेबद्दल प्रेम यांची आवड निर्माण व्हावी म्हणून बहिष्कृत हितकारणी सभेने एक संस्था स्थापन केली .या सभेच्या मार्गदर्शनाखाली सरस्वती विकास नावाचे मासिक चालवले जात होते त्याच्या जोडीला मुंबई येथे एक मोफत वाचनालय सुरू करण्यात आले होते. तर इ.स. १९२७ मध्ये प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती फार मंद गतीने होत आहे अशी खंत व्यक्त केली होती तेव्हा ज्या गतीने शिक्षणाची प्रगती होत होती त्याच वेगाने सुरू राहिली तर शिक्षणाच्या कक्षेत आणण्यासाठी शाळेत जाणाऱ्या मुलांना आणखी चाळीस वर्षे लागतील म्हणून त्यांनी प्राथमिक शिक्षणावरील अधिक खर्चासह व सक्ती हा उपाय सुचविला होता.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार मांडत असताना त्यांनी या देशातल्या समाजव्यवस्थेतील शेवटच्या स्तरातील समाजाला शिक्षण जितके स्वस्त करता येईल तितके केले पाहिजे अशा प्रकारचा अहवाल शासनाला केले होते जर समाजातील सर्वच जमातींना समानतेच्या पातळीवर आणावयाचे असेल तर शिक्षण हाच एक उपाय सांगितला होता. 1928 मध्ये अस्पृश्य समाजातील मुला मुलींची शालेय शिक्षण भक्कम पायावर संघटित करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित वर्ग शिक्षण संस्थेची स्थापना केली होती दीनदलित वर्गाच्या विद्यार्थ्यांच्या कल्याणासाठी माध्यमिक शालेय शिक्षणाचा भार सहन करण्यास असमर्थ होते .त्यांना वस्तीगृह पुरविण्याच्या कार्यात दलित वर्ग शिक्षण संस्थेला सहाय्य करण्याचे आव्हान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुंबई शासनाला केली होती. ही मागणी मुंबई शासनाने मंजूर करून पाच वस्तीगृह देण्याचे मान्य करून वार्षिक वर्गणी म्हणून नऊ हजार रुपये अनुदान देण्याचे मंजूर केले .तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित वर्ग शिक्षण संस्थांचे कार्य करत असताना आलेल्या अडचणीची

पूतता करण्यासाठी निरनिराळ्या विभागात जाऊन देणग्या गोळा कराव्या लागल्या धर्मदाय संस्था व मोठ्या मनाच्या माणसांना मदतीसाठी त्यांनी आव्हान केले.

▪ **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे उच्च शिक्षण विषयक विचार:-**

डॉ. आंबेडकर यांच्या मते अध्यापन विद्यापीठ हे अध्यापकाचे विद्यापीठ होते आणि अध्यापनाचे प्राधिकृत निर्देशन विद्यापीठाला अध्यापन विद्यापीठ बनवीत होती म्हणजेच समानतेच्या अटीवर विद्यापीठ आणि महाविद्यालय उच्च शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी भागीदार होतील संलग्न विद्यापीठ महाविद्यालयात अध्यापन आणि संशोधन यांच्या व्यवस्थापन यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व पर्यवेक्षण करण्यासाठी विद्यार्थ्यांकडे प्राप्त शक्ती असली पाहिजे तरच उच्चशिक्षणाचा दर्जा टिकून राहील व उच्च शिक्षणाचे नियंत्रण सुशिक्षित वर्गाने केले पाहिजे, दुर्दैवाने सुशिक्षित वर्गाकडे सामाजिक सद्गुण नसल्याची खंत त्यांनी व्यक्त केले. सुशिक्षित लोक केवळ जनतेच्या उपेक्षा करतात तर जनतेला उच्च शिक्षण द्यावे याला सुद्धा विरोध करतात .म्हणून विद्यापीठाचे मूल्यांकन केवळ त्यांच्या ज्ञान संपादनाने न होता त्यांच्या सामाजिक वागणुकीने झाली पाहिजे अशी त्यांची इच्छा होती म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनुसूचित जातींमध्ये उच्च शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून ८ जुलै १९४५ रोजी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. या शिक्षण संस्थे अंतर्गत मुंबई येथे २४ जून १९४६ रोजी सिद्धार्थ कला आणि विज्ञान महाविद्यालय सुरू करण्यात आले आज तेच महाविद्यालय भारतातील एक अग्रगण्य महाविद्यालय म्हणून सिद्ध झाले आहे. या शिक्षण संस्थेचे ध्येय असे होते की या देशातल्या तरुणांना बौद्धिक, सामाजिक व नैतिक लोकशाहीचे प्रचलन करता येईल . तसेच इ.स. सन १९४६ मध्ये मुंबई येथे सिद्धार्थ विधी महाविद्यालय सुरू करण्यात आले, तर १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे मिलिंद कला आणि विज्ञान महाविद्यालय सुरू करण्यात आले. तसेच १९५३ मध्ये मुंबई येथे सिद्धार्थ वाणिज्य आणि अर्थशास्त्र महाविद्यालय सुरू केले.म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य समाजाला उच्च शिक्षणाकडे आकर्षित करण्याकरिता विविध प्रकारच्या माध्यमातून अस्पृश्य समाजाचा सामाजिक आर्थिक शैक्षणिक व संस्कृतीक विकास घडून आणणे व या समाजव्यवस्थेत त्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी यशस्वी संघर्ष करत राहिले

“शिका संघटित व्हा आणि संघर्ष करा” या तीन तत्त्वांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उच्च शिक्षणाचे सार समाविष्ट केले आहे. क्रियाशील बना, अन्याय अत्याचार यांचा विरोध संघर्ष करा आणि आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी संघटित व्हा, अशा प्रकारचा संदेश त्यांनी दिला. कारण हे तीन तत्व समाजात क्रांती घडवू शकतात. देव ,दैव , नशीब ,धर्मभोळेपणा या विरोधात त्यांनी ठाम मत व्यक्त केले. आई-वडील

मुलांना जन्म देतात पण कर्म देत नाहीत, असे म्हणणे ठीक नाही, पण मुलांना चांगले संस्कार करून यशाचा योग्य मार्ग दाखवतात हे मात्र निश्चित आहे. म्हणून योग्य संस्कार मुलांच्या मनात रुजविण्यासाठी योग्य शिक्षण ही त्यांना देणे गरजेचे आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात उच्च शिक्षणातूनच माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा जन्म होतो. आपण आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा घेतलेला शोध असतो स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आत्मविश्वास आणि व्यक्तिमत्त्वाची प्रतिष्ठा निर्माण करण्याची शक्ती ही एकाच शिक्षणात असते यातूनच स्वतःच्या कर्तृत्वावर विश्वास असलेला माणूस घडत असतो.

संदर्भ ग्रंथ

- (1) महाराष्ट्रातील समाज सुधारक - के. सागर
- (2) डॉ. आंबेडकर तत्व आणि विचार - डॉ. धनंजय कीर
- (3) <http://www.pudhari.news/editorial/editorial/Dr-Ambedkar-s-educational-ideas/>

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार

-संतोष पंढरीनाथ कारभारी

ज्ञानाधिष्ठित समाज निर्माण होण्यासाठी शिक्षणाचे लोकशाहीकरण झाले पाहिजे. शिक्षणाच्या लोकशाहीकरणाची संकल्पना सर्वप्रथम विसाव्या शतकाच्या सुरवातीला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केली होती. डॉ. बाबासाहेबांचा आंबेडकरांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन आधुनिक होता. निरक्षरतेने जनतेला मानसिकदृष्ट्या गुलाम, नैतिकदृष्ट्या अधःपतित, सांस्कृतिक दृष्ट्या पंगुवत, आर्थिक दृष्ट्या दरिद्री आणि सामाजिक दृष्ट्या मागासलेले केले होते. त्यांच्या सामाजिक दर्जामुळे त्यांचे जगणे दुःखमय झाले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित समाजाला सतत शिकण्याची हाकाटी दिली. शिक्षणामुळे आपल्या जगण्यात आमुलाग्र बदल होवू शकतो, हे त्यांनी जाणले होते. त्यामुळे सामाजिक हेतूच्या गतिकीचे प्रेरित होवून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजातील अन्यायाविरुद्ध आसूड हाती घेतला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक परिवर्तनाचे हत्यार म्हणून शिक्षणाचा पाठपुरावा केला. निरक्षर जनतेला त्यांच्या गाढ झोपेतून जागे करण्याचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना करायचे होते, तत्कालीन समाजव्यवस्थेने त्यांच्यावर कशी अमानुषता लादली होती याची जाणीव त्यांना करून द्यावयाची होती. दलित समाजाला स्वःतामध्ये प्रगती घडवून आणण्यासाठी शिक्षण हे मोठे हत्यार आहे असे वाटत होते. मागासवर्गीयांच्या शिक्षणासंदर्भात बाबासाहेबांनी जे चिंतन केले तेही तितकेच मूलगामी स्वरूपाचे आहे. ज्ञानाअभावी व्यक्ती आणि समाजाचे नुकसान जसे होते, तसेच एखादी व्यक्ती वा समूहाला शिक्षण नाकारणे म्हणजे माणूस म्हणून त्याचे अस्तित्व नाकारून त्याच्या क्षमता मारून टाकणे होय; अशी बाबासाहेबांची शिक्षण विषयक धारणा होती.

इ.स.१९२४ मध्ये अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभे' ची स्थापना केली. "शिकवा! चेतवा!! संघटित व्हा!!! हे बहिष्कृत हितकारिणी सभेचे घोषवाक्य होते. या सभेची प्रामुख्याने वसतिगृहे उघडून दलित वर्गात शिक्षणाचा प्रसार करणे.वाचनालये,समाजकेंद्रे आणि वर्ग किंवा अभ्यास मंडळे उघडून, दलित वर्गात संस्कृतीच्या प्रसाराचे प्रचालन करणे तसेच दलित वर्गाच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी औद्योगिक आणि कृषिशिळा सुरू करणे ही उद्दिष्टे होती.ह्या सभेने दलित विद्यार्थ्यांना मदत सुरू केली. इ.स.१९२७ मध्ये प्राथमिक शिक्षणाची गती फार मंद होत आहे अशी खंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बोलून दाखवली होती. ते म्हणाले होते की, "ज्या रीतीने शिक्षणाची प्रगती होत आहे, त्याच वेगाने जर ती चालू राहिली तर ,शिक्षणाच्या कक्षेत आणण्यासाठी शाळेत जाणाऱ्या मुलांना चाळीस वर्ष आणि मुलींना तीनशे वर्ष लागतील"^(१)तसेच बाबासाहेबांनी शिक्षणावर प्रत्येक व्यक्तीमागे फक्त चौदा आणे खर्च केले जात आहे हे दाखवून दिले.शिक्षणावर कमी खर्च आणि शिक्षणाच्या प्रक्रियेतील गळतीचे उच्च प्रमाण यांच्यात सरल दुवा होता ते दाखवून देतात. शिक्षणातील अपव्ययावार त्यांनी प्राथमिक शिक्षणावर अधिक खर्चासह 'सक्ती' हा उपाय सुचविला आहे.

शिक्षण हे सर्वांच्या आवाक्यात आले पाहिजे तसेच त्यासाठी शिक्षण विभागाने शिक्षण हे जितके स्वस्त करता येईल तितके केले पाहिजे, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते. शिक्षणाच्या बाबतीत समानतेचे तत्व म्हणजे काय हे सांगताना बाबासाहेब सांगतात की,समानतेचा अर्थ म्हणजे निम्नस्तरीय वर्गाची पातळी उच्चस्तरीय वर्गाच्या पातळीपर्यंत आणणे होय. डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या जमातीचे शालेय शिक्षण भक्कम करण्यासाठी इ.स.१९२८ मध्ये दलितवर्ग शिक्षण संस्थेची स्थापना केली.ही शिक्षण संस्था मान्यता पावलेली संस्था होती.या संस्थेने शासनाकडून पाच वसतिगृह योजनेला मान्यता मिळविली.शिक्षण घेण्यासाठी अस्पृश बांधवांना प्रोत्साहित केलेल्या संस्थांमध्ये शिक्षणाचे मानवतेच्या दृष्टीने

मूल्य जाणवणाऱ्या, दलित विद्यार्थ्यांकडे सहानुभूतीने पाहणाऱ्या व त्यांच्या उन्नतीचा प्रयत्न करणाऱ्या शिक्षकांची नेमणूक केली. अस्पृश्यांच्या विकासासाठी त्यांना विशेष सवलती मिळणे आवश्यक आहे याची डॉ. बाबासाहेबांना जाणीव होती. १९४५ मध्ये त्यांनी “पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची” स्थापना केली. त्यांनी २० जून १९४६ रोजी सिद्धार्थ कला आणि विज्ञान महाविद्यालय सुरू केले आणि भारतातील एक अग्रगण्य महाविद्यालय असल्याचे सिद्ध केले. त्याचप्रमाणे आपल्या कारकिर्दीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९५० मध्ये औरंगाबाद येथे ‘मिलिंद कला आणि विज्ञान महाविद्यालय’ स्थापन केले. आपल्या आयुष्याच्या अखेरच्या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वताःला पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीच्या कार्यालाच वाहून घेतले.

डॉ. बाबासाहेबांनी शिक्षणालाच समाज परिवर्तनाचे साधन मानले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांच्या शिक्षणाचाही आग्रह धरला.त्यासाठी ते सांगतात की मुलामुलींची लग्ने लवकर करू नका निदान त्यांना स्वतःच्यापायावर उभे राहू द्या.बाबासाहेबांनी शिक्षणाच्या बाबतीत उच्च शिक्षणावर भर दिला आहे.डॉ.बाबासाहेबांनी १९२० च्या दशकात प्रत्येक प्रांतामध्ये उच्च शिक्षण देणारी विद्यापीठे असली पाहिजे,अशी मागणी केली होती.उच्च शिक्षणाचा प्रसार वाढेल तेव्हाच लोकांना उच्च शिक्षणाची संधी मिळेल, अशी त्यांची भूमिका होती.त्यासाठीच संख्यात्मक विकासाची मागणीही पहिल्यांदा झाली.आपल्या ‘कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषद’ अधिवेशनातील भाषणात डॉ.बाबासाहेब सांगतात की, “समाज सुधारणेसाठी चांगल्या शिक्षणाची गरज आहे.एक मुलगा बी.ए.झाल्याने आपल्या अस्पृश्य समाजास जसा तो आधार होईल तसा एक हजार मुले चौथी शिकून झाले तरी होणार नाही”^(२)ह्याचा अर्थ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सांगतात की प्राथमिक शिक्षण कमी महत्वाचे नाही. उच्च शिक्षण हे व्यक्तीला एका विशिष्ट उंचीवर घेवून जाते. ते प्राथमिक शिक्षणालाच राष्ट्रीयदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा प्रश्न मानतात. प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार हा राष्ट्रीय प्रगतीचा पाया ते

मानतात. ज्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कळत नाही ते याबाबतीत उदासीन असतात त्यांच्यासाठी बाबासाहेबांनी सक्तीच्या कायद्याची आवश्यकता सांगितली आहे. शिवाय शिक्षण सरसकट सर्वासाठी मोफत न करता जे फी देवू शकतात त्यांच्याकडून ती घ्यावी म्हणजे सक्तीच्या शिक्षणाचा खर्च भागविण्यास मदत होईल, असे बाबासाहेबांचे मत होते. मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना मदत म्हणून शिष्यवृत्ती देण्यात यावी हे सांगताना त्याचप्रमाणे बाबासाहेब सांगतात की, मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांचे पालक ही शिष्यवृत्ती देणगी समजून त्याचा दुरुपयोग करतात त्यामुळे सरकार किंवा खाजगी संस्थांनी वसतिगृहे चालविणे विद्यार्थीहिताचे होईल. बाबासाहेब त्याचप्रमाणे सांगतात की केवळ बाराखडी हेच शिक्षण नाही तर मुलांचे मने सुसंस्कृत करणारे दर्जेदार शिक्षण शाळांनी दिले पाहिजे असा खोलवर प्राथमिक शिक्षणाचा विचार बाबासाहेबांनी केला आहे. बाबासाहेबांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळातच सरकारकडून ३ लाख रुपयांचा निधी मिळविला होता त्यामुळे बऱ्याच विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मिळू लागली होती.

शिक्षणाची संधी ही प्रत्येकाने साधावी असे बाबासाहेबांचे मत होते. डॉ. बाबासाहेबांनी देव, दैवत, भोळेपणा ह्या प्रवृत्तीवर हल्ला केला. बाबासाहेब सांगतात की, “आई-बाप मुलांना जन्म देतात.कर्म देत नाही हे म्हणणे ठीक नाही. आई-बाप मुलांच्या आयुष्याला वळण लावू शकतात ही गोष्ट आपल्या लोकांच्या मनावर बिंबवून जर आपण मुलांच्या शिक्षणाबरोबर मुलींच्याही शिक्षणासाठी धडपड केली पाहिजे; तर आपल्या समाजाची प्रगती झपाट्याने होईल”^(३) म्हणजेच बाबासाहेबांनी मुलांबरोबर मुलींच्याही शिक्षणाचा विचार केला आहे. वरती सांगितल्याप्रमाणे बाबासाहेबांनी मुलींच्या लवकर विवाहाला विरोध केला आहे. डॉ. बाबासाहेब स्त्रीशिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते.त्यांचे हक्क, उन्नती आणि त्यांचा विकास साधण्यासाठी १९४८ मध्ये बाबासाहेबांनी कायदेमंडळापुढे ‘हिंदू कोड बिल’ सादर केले होते.

स्वाभिमान, स्वावलंबन आणि आत्मोद्धार हे परिणामकारक शिक्षणाचे ध्येय होय असे बाबासाहेब सांगतात. शिक्षणातून व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो हे सांगताना बाबासाहेब सांगतात

की, स्वताःचा विकास स्वताःनेच करावा ही आत्मोद्धाराची बाबासाहेबांची संकल्पना होती. वर सांगितल्याप्रमाणे बाबासाहेब शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे हत्यार मानतात. डॉ. बाबासाहेबांना नवमानवतावादाचा संस्कार करणारे शिक्षण हवे होते. स्वातंत्र्य, स्वावलंबन, आत्मोद्धार हे सर्व शिक्षणातून तयार होईल या मताचे बाबासाहेब होते. बाबासाहेबांनी शिक्षणाला राष्ट्रीय उन्नतीचा मूलमंत्र मानले आहे. बाबासाहेब सांगतात की, “सामाजिक क्रांती घडवून आणायची असेल तर त्याची बीजे बालवयातच पेरली पाहिजे”^(४) शिक्षणाला बाबासाहेबांनी सामाजिक क्रांतीचे प्रभावी साधन मानले आहे. बाबासाहेबांनी अशिक्षित माणसाला गुलामीची उपमा दिली आहे. डॉ. बाबासाहेबांच्या मते शिक्षण हे माणसाला घडवत असते. शिक्षण म्हणजे ज्ञान आणि प्रज्ञा यांचा सुरेख संगम. केवळ ज्ञान उपयोगाचे नाही, तर जे उपयोगी येते तेच खरे ज्ञान; अशी त्यांची धारणा होती. शिक्षणाचा परिणाम उत्तम चारित्र्य निर्माण करणे हा असावा असे ते सांगतात. तसेच बाबासाहेबांना शिक्षण हे मूल्यधिष्ठित म्हणजेच उच्चतम नैतिक आचरण निर्माण करणारे असावे असे वाटते. त्यांच्या मते जी व्यक्ती आपल्या अपत्य आणि पत्नीपेक्षा शिक्षणावर अधिक प्रेम करते तो खरा शिक्षणप्रेमी होय. शिक्षण घेवून केवळ स्वउन्नती तर शिक्षण प्रसाराची मोठी जबाबदारी ही शिक्षित वर्गावर असल्याचे ते सांगतात. शिलाशिवाय शिक्षण म्हणजे शिक्षणरूपी शस्त्राचा गैरवापर असे बाबासाहेब सांगतात.

प्लेटो हा आदर्शवादाचा जनक मानला जातो. प्लेटो ने दृश्य वस्तू या सत्य नसून त्यांच्या मागे असलेल्या त्याच्या कल्पना याच सत्य आहेत, असा सिद्धांत मांडला. या संदर्भात डॉ. आंबेडकर सांगतात की, वास्तव डोळ्यासमोर असून ते कसे नाकारता येईल. व्यावहारिक जीवनात माणसाची पंच ज्ञानेंद्रियेच सत्याचा निर्वाळा देतात हीच त्याच्या ज्ञानर्जनाची अंतिम साधने आहेत. आमच्या ज्ञानाची साधने जी ज्ञानेंद्रिये ती जगाच्या वास्तवाची आम्हाला जाणीव करून देत आहेत. असे सांगताना जगाचे अस्तित्व आम्हाला कसे नाकारता येईल? जर जगालाच अस्तित्व नसेल तर मला आणि तुम्हाला अस्तित्व कुठे उरते आणि माझ्या

जाणिवेला तरी काय अर्थ राहतो? सत्य शोधून काढणे हा आदर्शवादाचा पाया आहे. मात्र, त्याची व्याख्या करताना जे डोळ्याला दिसते ते सत्य नाही असे म्हणणे चुकीचे आहे. शिक्षणाचा उद्देश आत्मसाक्षात्कार मानवाच्या पंचज्ञानेंद्रियाला व पंचकर्मेन्द्रियांना अनुभवता आला पाहिजे. जे नाही त्याची केवळ कल्पना करून जाणीव करायची आहे. असे शिक्षणाचे ध्येय डॉ. आंबेडकरांना अभिप्रेत नाही. ज्ञान प्राप्तीसाठी ,सत्य शोधण्यासाठी आपली पंचज्ञानेंद्रिये हेच एकमेव साधन आहे असा नव आदर्शवादी सिद्धान्त त्यांनी शिक्षणात मांडला.^(१) शिक्षणाने केवळ स्वतःचा विकास होत नाही तर समाजाचा देखील दर्जा उंचावतो हा महत्वाचा घटक बाबासाहेबांनी मांडला. शिक्षणातील आदर्शवाद ही संकल्पना डॉ. आंबेडकरांना शिलाशिवाय अपूर्ण वाटते. प्लेटो शिक्षणामुळे जीवनातील श्रेष्ठ मूल्य लाभतात असे मानतो. तो या मूल्यांना सत्य, सौंदर्य व शिव असे मानतो.तर डॉ. बाबासाहेब शिक्षणामुळे मनुष्य शीलवान होतो असे मानतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी निसर्गवादाचे प्रारूप भारतीय समाजव्यवस्थेत रुजवले. शिक्षण हा सर्वांचा हक्क असून हजारो वर्षांची मक्तेदारी मोडून काढली. भारतीय राज्यघटनेत तसा कायदाच बाबासाहेबांनी केला. शिक्षणावर व्यक्तीची योग्यता ठरते जातीवरून नाही, ते त्यांनी संगितले. ती व्यक्ती एखाद्या जातीची म्हणून त्याला शिक्षणाचा अधिकार नाकारणे हे निसर्गनियमाविरुद्ध आहे असे बाबासाहेब सांगतात.डॉ.बाबासाहेबांच्या प्रयत्नातून भारतीय समाजात निसर्गवाद रुजला.शिक्षणासाठी जात,धर्म,वंश,लिंग हे भेद पुसले गेले.निसर्गवाद शिक्षणाचे ध्येय लोकनिष्ठ मानतो. डॉ. बाबासाहेबांनी ह्या ध्येयाला अनुसरून विचार मांडतात.त्यांच्या मते, आपला व्यक्तीविषयक लौकीक वाढविणे त्याचबरोबर आपल्या समाजाची योग्यता वाढविणे हे केवळ शिक्षणावर अवलंबून आहे. आदर्शवादाप्रमाणे शिक्षणाचे उद्दिष्टे परलोक प्राप्ती नसून स्वविकास व सामाजिक उन्नती असायला हवे असे बाबासाहेब सांगतात. तरच शिक्षण खऱ्या अर्थाने मानव उपयोगी ठरेल असे बाबासाहेब सांगतात. डॉ. बाबासाहेबांच्या

शिक्षणविषयक विचारातील निसर्गवाद म्हणजे केवळ निसर्गावर अवलंबून राहणे नव्हे तर निसर्गातील एक घटक म्हणून त्यानुसार इतरांवर अवलंबून राहणे होय.

बाबासाहेबांना ज्ञान हाच प्रकाश आणि शक्ती वाटत होती. ज्ञान हे तलवारीसारखे होते.त्याचा चांगल्या किंवा वाईट कामासाठी वापर करता येतो. म्हणून त्यांचा आग्रह होता की, ज्ञानाला चारित्र्याची जोड मिळाली पाहिजे. ते सांगतात की,माणसाचे चारित्र्यच त्याला चांगले वा वाईट काम करण्यास भाग पाडते. शिक्षण हे मानवी सभ्यता आणि संस्कृतीचा खरा पाया करण्यासाठी; ज्ञान आणि चारित्र्य, एकता आवश्यक होती. सुशिक्षित वर्गाकडे जर चारित्र्य नसेल, तर त्यांच्या आत्मप्रगतीसाठी आणि दुबळ्या आणि वंचित वर्गांना अहितकारक अशा ज्ञानाचा उपयोग होईल.

देशातील विषमतेस डॉ. बाबासाहेब हे शिक्षणाच्या अभावास कारणीभूत मानतात. म्हणूनच बहिष्कृत वर्गात शिक्षणाचा प्रसार होणे गरजेचे आहे असे ते सांगतात. बाबासाहेबांनी मूकनायक(१९२०),बहिष्कृत भारत(१९२७),जनता(१९३०) आणि प्रबुद्ध भारत (१९५६) या चार वृत्तपत्रातून समाज प्रगतीसाठी तसेच अस्पृश्यांच्या शिक्षणासाठी वारंवार विचार व्यक्त केले.

प्राथमिक शिक्षण हे सक्तीचे करण्यावर बाबासाहेबांचा भर होता.तसेच उच्च शिक्षणाला बाबासाहेबांनी महत्वपूर्ण मानले आहे.पदवी व पदव्युत्तर शिक्षणासंबंधी त्यांचे काय विचार होते हे पाहणे देखील महत्वाचे ठरते. बाबासाहेब सांगतात की, पदवी व पदव्युत्तर हे वेगळे वेगळे असले पाहिजे आणि पदव्युत्तर पासून पदवी शिक्षण वेगळे करणे म्हणजे संशोधन आणि अध्यापन वेगळे करण्यासारखे आहे. संशोधन आणि अध्यापन यांची फारकत म्हणजे करणे म्हणजे अध्यापनाचा दर्जा खालवणे होय.अध्यापन हे प्रामुख्याने पदवीपूर्व शिक्षणात महत्वाचे आहे आणि शिक्षणाबरोबर संशोधन हे पदव्युत्तर शिक्षणात महत्वाचे आहे. पदव्युत्तर शिक्षण हे संशोधनाबरोबर केले पाहिजे व पदवीपूर्व शिक्षणात संशोधनपयोगी विद्यार्थ्यांचा कल बघून पदव्युत्तर वर्गात त्यांची वाढ करता येणे हे पदव्युत्तर आणि पदवीपूर्व शिक्षणात शिक्षणासाठी

भाग घेणाऱ्या प्राध्यापकाला चांगले कळते म्हणून दोन्हींना शिकवणारे प्राध्यापक यांची सांगड घालावी असे झाल्याने देवाण घेवाणमध्ये चांगली सुसंगती आणता येईल आणि होतकरू विद्यार्थी पाहून त्याला पदव्युत्तर वर्गासाठी प्रोत्साहन देता येईल. येथेही त्याला योग्य मार्गदर्शन करता येईल. “विद्यापीठाने पदवी पूर्व वर्ग चालू करावेत त्यातून दर्जेदार असे शिक्षण विद्यापीठाला जर पदव्युत्तर वर्गासाठी स्वतंत्र्य असे शिक्षक वर्ग नेमावयाचा असेल तर पदव्युत्तर वर्गाला वेगळे प्राध्यापक नेमावेत”^(६) असे बाबासाहेब सांगतात. बाबासाहेबांना उच्च शिक्षणातून समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव ही मानवी मूल्ये स्वीकारलेला एक स्वाभिमाना आधुनिक समाज निर्माण करायचा होता. बाबासाहेबांच्या शैक्षणिक चळवळीचा हाच खरा मूलाधार होता.

डॉ. बाबासाहेब परीक्षेबाबत असे सांगतात की, कॉलेज मध्ये विद्यार्थ्यांना तोंडी व लेखी परीक्षा असायला हव्यात. विद्यापीठात शिक्षणाच्या विस्ताराचा भाग म्हणून त्यांनी मुंबई विद्यापीठाने अभियांत्रिक, शेती, हस्तकौशल्य कला, तंत्रशिक्षण, संगीत या शाखा सुरू कराव्यात असे संगितले. सद्या शिक्षण पद्धतीमध्ये प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावर सकारीक व आकारीक मूल्यमापनाची सातत्यपूर्ण व सर्वकष पद्धत आणली.असे त्यांनी दाखवून दिले.

डॉ. बाबासाहेबांनी प्राध्यापक आणि शिक्षकांबाबत आपले विचार मांडले आहेत. बाबासाहेब सांगतात की, शिक्षक हा प्राथमिक,महाविद्यालयीन अथवा विद्यापीठाचा असो त्याचे कर्तृत्व उत्तुंग आणि विद्यार्थ्यांना अनुकरणीय असले पाहिजे.बाबासाहेब असेही म्हणतात की, “प्राध्यापकांनी अध्यापन आणि अध्ययनात स्वतःला इतके गुंतवून घ्यावे की,आपल्या घराकडेही बघण्याची सवड त्यांना मिळू नये.ते काम त्यांनी त्यांच्या पत्नीकडे सोपवावे.संशोधन करावे.त्याचप्रमाणे प्राध्यापक हा नुसताच विद्वान असून चालत नाही,तो बहुश्रुत असला पाहिजे.आपला विषय अधिकाधिक महितीपूर्ण आणि मनोरंजक करू अशी धमक

त्याच्यात असली पाहिजे”^(७)अशी गुणवैशिष्ट्ये बाबासाहेबांनी शिक्षक आणि अध्यापकाची सांगितली आहेत.

सारांश,

‘शिका,संघटित व्हा आणि संघर्ष करा’ या तीन तत्वात डॉ. आंबेडकरांच्या सर्व शैक्षणिक विचारांचे सार आहे.डॉ.बाबासाहेब असो किंवा इतर कोणताही समाजसुधारक असो क्रांतीसाठी लागणाऱ्या पूर्वआवश्यकता अशा सष्टपणे मांडाव्या लागतात.त्याच बाबासाहेबांनी मांडल्या. प्राथमिक,उच्च आणि विद्यापीठीय शिक्षणासंबंधी विचार त्यांनी अत्यंत उपयुक्त असेच मांडले आहेत.भारतातील अस्पृश्य,स्त्रिया ह्यांच्या शोषणाविरुद्धचा उपाय म्हणजे शिक्षण असे त्यांनी सांगितले. बाबासाहेबांची विशेषता अशी की, अलीकडील शिक्षण सम्राटाप्रमाणे त्यांनी आपल्या शैक्षणिक संस्थेस स्वतःचे किंवा आई वा वडिलांचे नाव दिले नाही. या संस्थेस पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी व महाविद्यालयांना सिद्धार्थ, मिलिंद ही नावे दिली. आजच्या युगात शिक्षणक्षेत्रात जी अराजकता दिसते, गुणवत्तेची घसरण होत आहे त्यासाठी बाबासाहेबांच्या शैक्षणिक विचारांचे अवलोकन होणे गरजेचे आहे.

तळटीपा

१)फडके.य.दी(संपा),डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ,महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ प्रकाशन,मुंबई,पृ.क्र.४१४.

२)खैरमोडे चांगदेव भगवानराव,डॉ.भीमराव रामजी आंबेडकर,सुगावा प्रकाशन पुणे,पृ.क्र.३२

३)कित्ता,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ,पृ.क्र.४२१.

४)कित्ता,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ,पृ.क्र.४२३.

५)डॉ.निताळे.विनोद,मुंबई तरुण भारत,४ जुन २०२०.

६)Dr.A.B.R,W and S vol.2 Philosophy of

Hinduism,educationdeptgovt.ofMaharashtra,page no.58

७)जोधळे.बी.व्ही.,महाराष्ट्र टाइम्स (१३ एप्रिल २०१४)

संदर्भ ग्रंथ

- १) जाधव विजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे चरित्र, मनोरमा प्रकाशन मुंबई, प्रथमावृत्ती २००७.
- २) फडके. य. दि. (संपा), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, प्रथमावृत्ती १९९३.
- ३) खैरमोडे भगवानराव चांगदेव, डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर चरित्रग्रंथ, सुगावा प्रकाशन पुणे, पहिली आवृत्ती जुलै १९९२.
- ४) कीर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्रग्रंथ, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, प्रथमावृत्ती १९६६.
- ५) Dr..A.B.R, W and S vol.2 Philosophy of Hinduism, Department govt. of Maharashtra, 1987.
- ६) डॉ. मेश्राम योगेंद्र, आंबेडकरवादी वाङ्मयीन जाणिवांची अक्षरसाक्ष, सुगावा प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती- २६ जानेवारी २०००.
- ७) डॉ. कसबे रावसाहेब, आंबेडकरवाद तत्व आणि व्यवहार, सुगावा प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९८९.
- ८) प्रा. जाधव मनोहर, प्रबोधन आणि परिवर्तन दशा आणि दिशा, नवीन उद्योग प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती १९९७.
- ९) महाराष्ट्र टाइम्स (वृत्तपत्र), १३ एप्रिल २०१४.
- १०) मुंबई तरुण भारत (वृत्तपत्र), ४ जुन २०२०.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यह प्रज्ञावंत मनोवैज्ञानिक

-प्रा विनोद रामटेके,

प्रस्तावना

बोधिसत्त्व डॉ बाबासाहेब आंबेडकर का जीवन यह बहुत श्रेष्ठ और परोपकारी था। उन्होंने जीवन के विविध क्षेत्रों में अपने कर्तृत्व की छाप रखी है। बुद्ध धम्म के कारण अखिल मानव समाज की समस्या हल हो सकती है। ऐसा उनका दृढ़ विश्वास था। वह काठमांडू में जागतीक अधिवेशन में कहते हैं। कि, बुद्ध ने विश्व को एक अत्यंत महान ऐसी बात कही है। मनुष्य की मनोधारणा बदलने के सिवाय और पर्याय से विश्व की मनोधारणा बदलने के सिवाय विश्व में सुधार और उन्नति नहीं हो सकती ऐसा बुद्ध ने कहा है। डॉ बाबासाहेब आंबेडकर जी ने 14 अक्टूबर 1956 को अपने लाखों अनुयाई के साथ बुद्ध धम्म की दीक्षा ली। इसी प्रकार उन्होंने एक नई जीवन मार्ग की शुरुआत की। इस ऐतिहासिक कार्य के कारण उनको विश्व भर में बोधिसत्त्व कहकर उनका सम्मान और आदर किया जाता है। अति पूरब के देशों में उनका फोटो पूजा स्थान में रखा जाता है।

उद्देश

१. बोधिसत्त्व किसे कहते हैं. यह जानने का प्रयास करना
२. प्रज्ञा क्या है. यह जानने का प्रयास करना
३. पारमिताओंको जानने का प्रयास करना

बोधिसत्त्व किसको कहते हैं। जिन्होंने केवल स्वयं के ही नहीं तो सभी जीवन मात्राओं को निर्वाण प्राप्ति के लिए स्वयं को झोक दिया है। ऐसा व्यक्ति याने की बोधिसत्त्व है। ऐसा व्यक्ती बोधिसत्त्व प्रतिज्ञा ग्रहण करता है और जीवन में उसी के अनुसार आचरण करने का प्रयास करता है। ऐसा आचरण करने के लिए उन्हें छ या दस विशेष लोकोत्तर गुण

का स्वयं में विकास करना पड़ता है। उस गुण को पारमिता कहा जाता है। पार मिता याने कि पूर्णत्व की अवस्था है। ऐसी पारमिता कौन-कौन सी है। दान, शील, क्षांती, वीर्य, समाधि और प्रज्ञा यह छ पारमिता है। यह गुणों का अपने जीवन में अतिउच्च प्रकार के साथ पालन करने से और उसमें परिपूर्णता लाने से बोधिसत्त्व के जीवन का ध्येय होता है। हम दीक्षा लेते समय डॉ बाबासाहेब आंबेडकर जि ने उपस्थित जन समुदाय के ओर से बाविस प्रतिज्ञा बोल कर लिया। जैसे कि मैं बुद्ध ने बताए गए दस पारमिताओं का पालन करूंगा। मैं सभी प्राणी मात्राओं पर दया करूंगा और उनका पालन करूंगा।

बोधिसत्त्व के छ परमिताओं पर स्थल, काल अभाव के कारण यहां उस पर चर्चा न करके अपनी चर्चा छटवीं और अंतिम परमिता प्रज्ञा पर ही हम चर्चा करेंगे। सबसे पहले प्रज्ञा क्या है। प्रज्ञा यह शब्द समझने के लिए बुद्ध साहित्य में एक प्रसिद्ध रूपक दिया गया है। वह देखना जरूरी है। एक दिन एक राजा मनोरंजन समझकर नगर के सभी अंधे लोगों को इकट्ठा करता है। और उनके सामने हाथी को खड़ा करता है। और उनको हाथी का वर्णन करने के लिए बोलता है। उनमें से जिन्होंने हाथी के सर को हाथ लगाया और कहा हाथी यह बर्तन जैसा है। जिन्होंने हाथी के कान को हात लगाया और कहा हाथी सुफ जैसा है। जिन्होंने हाथी के सुले को हाथ लगाया और कहा हाथी हल जैसा है। जिन्होंने हाथी की पूछ को हाथ लगाया और कहा हाथी यह झाड़ू जैसा है। जिन्होंने हाथी के पांव को हाथ लगाया और कहा हाथी यह खंभे जैसा है। इसी प्रकार जिन्होंने हाथी के जिस शरीर को हाथ लगाते थे। वे शरीर का उतना ही वर्णन करते थे। कुछ समय बाद हम जैसे बोलते हैं। वैसा ही हाथी का वर्णन करते हैं। इसलिए सभी अंधे आपस में झगड़ा करने लगे इस रूपक में राजा कौन है। और अंधे व्यक्ति कौन है। और हाथी क्या है। इसका जवाब निकाला तो राजा भगवान बुद्ध है। अंधे व्यक्ति अलग-अलग धर्म विचार के लोग हैं। और हाथी अस्तित्व का प्रतीक है।

जैसे कि झगड़ा करने वाले व्यक्ति पूरे हाथी को देख नहीं सकते, मात्र राजा पूरा हाथी देख सकता है। इसी प्रकार भगवान बुद्ध अस्तित्व का दर्शन प्रज्ञा द्वारे करते हैं।

विसवे शतक में डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर वह उस राजा जैसे थे। और तत्कालीन नेता उस अंधे जैसे झगड़ा कर रहे थे। और समाज की समस्या उस हाथी जैसी थी। बहुत परिश्रम से डॉक्टर बाबा साहब आंबेडकर जी ने समाज के अनेक समस्याओं पर भाष्य किया है। उन्होंने केवल मागासवर्गीय अथवा अस्पृश्य समाज के लिए शिक्षण, आरक्षण और कायदेशीर संरक्षण देते हुए सिर्फ मदद ही नहीं किया बल्कि स्पृश्य हिंदू समाज के लिए और स्त्रियों के लिए हिंदू कोड बिल के माध्यम से राज्यघटना के माध्यम से निष्ठा भाव से बहुत बड़े कार्य किए हैं। बाकी के नेता मात्र आपस में झगड़ा करते रहे इस पर से यह ध्यान में आता है कि प्रज्ञा ही कितनी महत्वपूर्ण बाब है प्रज्ञा के कारण बाबा साहब इतना बड़ा कार्य कर सके।

प्रज्ञा याने सर्वोच्च ज्ञान, अंतिम सत्य का ज्ञान, अस्तित्व का सत्य दर्शन है। सभी संस्कार जन्य बातें दुख कारक, असमाधान देने वाली है। शिवाय यह बातें अनित्य हैं। और वह अनात्मा है। अथवा आशाश्वत, आत्मरहित है। बुद्ध धम्म में यह तीन बातें त्रीलक्षण करके परिचित हैं। यह तीन बातों पर की अनित्य यह दूसरे लक्षण बहुत ही महत्वपूर्ण है। बाकी दो लक्षण इसमें से ही निर्माण हुए हैं। विश्व की प्रत्येक बात यह बदलते रहती है। व्यक्ति बदलता रहता है। मन बदलता रहता है। मन केवल बदलता ही नहीं बल्कि विकास भी होते रहता है। मन उच्च और उच्चतर स्तर तक विकास हो सकता है।

प्रज्ञा की अवस्था

प्रज्ञा की तीन अवस्था है वह है। श्रुत मय प्रज्ञा, चिंतन मय प्रज्ञा और भावना मय प्रज्ञा भावना मय प्रज्ञा यह खरी प्रज्ञा है। डॉ बाबासाहेब आंबेडकर के जीवन के ओर देखा

जाए तो ऐसा ध्यान में आता है। कि वह एक महान प्रज्ञा पुरुष थे। श्रुत मय प्रज्ञा जो सुनने से, पढ़ने से, कल्याण मित्रता और प्रवास में से उत्पन्न होती रहती है। डॉक्टर बाबा साहब आंबेडकर जी ने 18 से 21 घंटे अभ्यास करके विश्व के महत्वपूर्ण 20000 में से ज्यादा ग्रंथ संपदा का अभ्यास करके, और कोलंबिया विश्वविद्यालय, लंदन स्कूल ऑफ़ इकोनॉमिक्स और यूरोप की अनेक देश में जाकर ज्ञान संचय किया। भगवान बुद्ध, ज्योतिबा फुले और संत कबीर इनके जीवन में से प्रेरणा लेकर अपना जीवन बना लिया।

श्रुतमय प्रज्ञा में से चिंतन मय प्रज्ञा का विकास होता है। चिंतन मय प्रज्ञा में जो कुछ पड़ा है। अथवा सुना है। उस पर बौद्धिक विचार करने की क्रिया है। किंबहुना मन में बार-बार चिंतन करके पूरा समझने का प्रयास करना है। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का अभ्यास बहुत ही प्रचंड था। उन्होंने विविध विषय के ग्रंथों का चिंतनशील अभ्यास करके स्वयं के निष्कर्ष निकाले थे। शूद्र पहले कौन थे। अस्पृश्य का उगम कैसे हुआ। जातिभेद निर्मूलन, रुपयों का सवाल, हिंदू धर्म के कोड, पाकिस्तान अथवा भारत की विभागनी, हिंदू स्त्रियों की अवनति इत्यादि अनेक महत्वपूर्ण विषयों पर उन्होंने अपने स्वतंत्र विचार लिखकर रखे हैं। और बौद्ध धर्म के चिंतन से बुद्ध और उनका धम्म के भवितव्य, बौद्ध पूजा पाठ, 22 प्रतिज्ञा और भगवान बुद्ध और उनका धम्म इस ग्रंथ का लेखन किया है। बुद्ध और उनका धम्म इस ग्रंथ में उन्होंने बहुत सी पारंपारिक, काल बाह्य और वादग्रस्त बातों को बाजू में रखकर बुद्धिवादी व्यावहारिक और मानवतावादी धर्म का विवेचन किया है। धम्म क्या है। अधम्म क्या है। और सदधम्म क्या है। यह उस ग्रंथों का मध्यवर्ती गाभा है। वर्तमान स्थिति में बाबा साहब का विविध विषयों के लेखन प्रकाशित हो रहे हैं। और नवनवीन बातें समोर आ रहे हैं। उदाहरण के तौर पर कश्मीर के बारे में उनका विचार, भारत के कृषि विषयक विचार, नदिया जोड़नी विषयक विचार, बुद्ध धम्म के पुनरुज्जीवन विषयक विचार, और योजना प्रकाशित हो रहे हैं।

चिंतामय प्रज्ञा आगे भावना मय प्रज्ञा में रूपांतरित होती है। भावना याने विकास है। भावना मय प्रज्ञा का अर्थ मन का विकास अथवा उच्च जागृति का विकास है। विशेषता ध्यान के अथवा समाधि के अनुभव से मन का अथवा जागृति का विकास होता है। समाधि के सहाय्य से मन शुद्ध, एकाग्र बनता है। और वह स्थिर होता है। ऐसे समय अस्तित्व का सत्य जैसा का वैसा देखने के लिए सज्ज होता है। ध्यान का और शील का विकास करने के लिए समाधि की आवश्यकता होती है। भगवान बुद्ध और उनका धम्म इस ग्रंथ में डॉक्टर बाबा साहेब आंबेडकर कहते हैं। की शील के अलावा प्रज्ञा भय कारक है। केवल प्रज्ञा ही मानव के हाथ की तलवार जैसी है। बहोट ही पढ़ा लिखा व्यक्ति हानी कर सकता है। इसके आगे जाकर डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर कहते हैं केवल प्रज्ञा ही पूरी नहीं है। तो उसके साथ करुणा भी आवश्यक है। इसी प्रकार प्रज्ञा व करुणा से प्रेरित होकर डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर जी ने हमें बुद्ध धम्म की दीक्षा देकर इस देश में एक शांतता मय धम्म क्रांति लाई है। भावना मय प्रज्ञा को आचार्य नागार्जुन ने शून्यता ऐसा कहा है। और उसमें से ही महायान कि प्रज्ञा परमिता साहित्य का निर्माण हुआ है। प्रज्ञा परमिता साहित्य में अस्तित्व का सत्य दर्शन किया हुआ है। भावना मय प्रज्ञा को अन्य बौद्ध संप्रदायों में पंचप्रज्ञा ऐसा कहते हैं। उस पंच प्रज्ञाओं में से पहली धर्मधातु जो संपूर्ण विश्व में व्याप्त करके सत्य जानने वाली है। वह शून्यता है। दूसरी महादर्शन प्रज्ञा दर्पण में बनने वाले प्रतिबिंब जैसे दिखते हैं उसी तरह अस्तित्व का सत्य स्वरूप जैसा कि वैसा प्रबुद्ध मन में परिवर्तित होता है। वह आसक्ति रहित होता है। तीसरी हैं क्षमता प्रज्ञा जैसे सूर्य के किरण कोई भी भेदभाव न करते हुए सामान प्रकाश देते हैं वैसा ही संबोधी प्राप्त मन अपने प्रेम और करुणा का वर्षाव भेदभाव न करते हुए सभी व्यक्ति पर एक समान करता है। चौथी है प्रत्यक्ष ना प्रज्ञा यहां संबोधि युक्त मन वस्तु कि एकरूपता और भिन्नता दोनों एक समय उनकी विविधता और

फर्क देखता है। पांचवी प्रज्ञा है कृत्यानुष्ठान प्रज्ञा यह कार्य सिद्धि करने वाली उसफूर्त प्रज्ञा है। स्वयं को सभी प्राणी मात्राओं के कल्याण के लिए अर्पित करता है

हुई नेंग इस छठवे शतक के बुद्ध आचार्य ने कहा है कि प्रज्ञा और समाधि भिन्न नहीं है। समाधि यह प्रज्ञा का सार वर्चस्व है। प्रज्ञा यह समाधि का कार्य करता है। जहां प्रज्ञा होती है। वहां समाधि होती है। और जहां समाधि होती है। वहां प्रज्ञा होती है। प्रज्ञा और समाधि यह दीप और प्रकाश के समान है। दीप यह प्रकाश का सार सर्वस्व है। और प्रकाश ही दीप की अभिव्यक्ति है। ऐसी समाधि प्राप्त होने के लिए निष्कलंक शील की आवश्यकता होती है। शील में से समाधि निर्माण होती है। और समाधि से प्रज्ञा विकसित होती है। शील यह जलू दीप के तेल जैसा है। डॉ बाबासाहेब आंबेडकर जी का जीवन निष्कलंक जीवन था। शील संवर्धन करके जीवन बिताया है। संसद की चर्चा हो अथवा कोर्ट के केस हो, या सरकार के सामने की कैफियत हो, या कामगार अथवा दलितों की सभा हो। उनकी पत्रकारिता हो सब तरफ बाबा साहब की प्रखर प्रज्ञा की झलक हमें देखने को मिलती है। बाबा साहब के जीवन में अनेक चढ़ाव उतार आए हैं और कठिन प्रसंग को उनको सामना करना पड़ा। फिर क्या इस प्रज्ञा सूर्य ने विचलित न हुए सभी प्राणी मात्र के ऊपर अपार करुणा दिखाकर उपकार किए हैं। इसी प्रकार डॉ बाबासाहेब आंबेडकर जी के जीवन में प्रज्ञा पारामिता का आचरण देखने को मिलता है

संदर्भ

- 1 बुद्धयान , आधुनिक बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर , अंक. 4. ओक्टोबर - नोव्हेंबर २०१९, सिंहनाद प्रकाशन कामठी रोड, नागपूर
2. Sangharakshita, The test of Freedom Approaches to the Buddhist path, 1997, windhorse publication, Buddhist centre, west London.
3. Sangharakshita, the Priceless jewel 1993, Windhorse publication, Buddhist centre, west London.
4. चांगदेव भगवानराव खैरमोडे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र खंड ४ ते १२, (१९८९ ते २०१३), सुगावा प्रकाशन, पुणे.

संतती नियमन, कुटुंब नियोजन बाबत डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार

-डॉ. जे. बी. अंजने,

सारांश:-

जास्त अपत्य जन्माला घातल्यानंतर महिलांच्या आरोग्यावर, कुटुंबाच्या आर्थिक परिस्थिती वर, पाठोपाठ जन्माला येणाऱ्या अपत्यांमुळे, बालमृत्यू , रोगराई इत्यादींबाबत अर्थतज्ञ म्हणून पाश्चात्य देशांचा व भारताचा विचार करून संततीनियमन, कुटुंब नियोजन हाच लोकसंख्या नियंत्रणासाठी प्रभावी उपाय आहे . याबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९३२ पासून स्वतंत्र मजूर पक्षा मार्फत वेळोवेळी आपले विचार मांडले. सन १९३८ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संततिनियमनाचा ठराव मांडला. पण कुटुंब नियोजनाच्या व संततिनियमनाच्या या ठरावाला अधिकृत मान्यता शासनाकडून १९५१ साली मिळाली. महिलांच्या जिव्हाळ्याच्या विषयावरील डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या १८ वर्षांतील वैचारिक लढाचा उहापोह या शोध निबंधात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना:-

डॉ. बाबासाहेब स्वतः दलित असल्यामुळे दलितांप्रमाणेच समाजात हीन वागणूक देण्यात येणाऱ्या स्त्रियांबद्दल डॉ. बाबासाहेबांना अपार सहानुभूती होती. कुटुंबातील स्त्रियांचे हाल कमी व्हावेत म्हणून त्यांनी स्त्रियांना घटस्फोट, पोटगी, वडिलोपार्जित संपत्तीत वारसा, दत्तक घेणे वगैरे हक्क देणाऱ्या हिंदू कोड बिलाचा आग्रह धरला. प्रौढ , कुमारिका, विधवा, परित्यक्ता, पतीता आणि समाजातील समस्त महिला वर्गाला ज्ञान साधनेचा मार्ग उपलब्ध

करून देण्यासाठी जनजागृती केली. महिलांमध्ये जागृती निर्माण करण्यासाठी त्यांनी महिलांना सांगितले जुन्या व गलिच्छ चालीरिती सोडून द्या, स्वच्छ राहण्यास शिका सर्व दुर्गुणांपासून मुक्त रहा, मुलांना शिक्षण द्या हळूहळू त्यांच्या मनात महत्वाकांक्षा जागृत करा. त्यांच्या मनातील हिनगंड, न्यूनगंड नाहीसा करा. लग्न करण्याची घाई करू नका त्यामुळे जबाबदारी वाढते. आर्थिक दृष्ट्या सक्षम झाल्याशिवाय लग्न करू नका. लग्नानंतर स्त्रिया म्हणजे आपत्ती निर्माण करणारे मशीन नव्हे हे समजून घ्या, अति मुले जन्माला घालणे दुष्ट कृत्य आहे हे समजून घ्या. आपल्याला लहानपणी ज्या हलाखीत व वाईट परिस्थितीत बालपण घालवावे लागले ते आपल्या मुलांच्या नशिबी येऊ न देण्याचे प्रत्येक आई-वडिलांचे कर्तव्य आहे . प्रत्येक लग्न झालेल्या मुलाने आपल्या पत्नीला मैत्रीण म्हणून वागणूक द्यावी. मुलींनी गुलामा सारख्या वागणुकीला खंबीरपणे नकार द्यावा. समतेसाठी आग्रह धरावा. लगोलग अपत्य जन्माला घालणारे मशीन स्त्रीने होऊ नये, या साठी अपत्य जन्माला घालावयाचे की नाही हा सर्वस्वी अधिकार तिचा आहे याची जाणीव तिने ठेवावी.

ब्रिटिश अर्थशास्त्रज्ञ 'माल्थस' यांच्या लोकसंख्येच्या सिद्धांता नुसार अन्यधान्याचे उत्पन्न सावकाशीने अंकगणिती श्रेणीने वाढते तर लोकसंख्या झपाट्याने भूमिती श्रेणीने वाढते.पण दारिद्र्य, बेकारी, दुष्काळ, रोगराई, बालमृत्यू वैगेरे मुळे लोकसंख्या कमी होऊन समतोल साधला जातो. हा सिद्धांत पाश्चात्य देशात बऱ्याच काळापर्यंत मान्य होता. पण तांत्रिक प्रगतीमुळे त्याचा फारसा प्रभाव नंतर निदर्शनास आला नाही. सन १९२१ पर्यंत स्थिर असलेली भारताची लोकसंख्या १९२१ पासून झपाट्याने वाढू लागली. प्रा. र. धो. कर्वे १९२० पासूनच संततिनियमनाचा प्रचार करीत होते. १९३५ मध्ये अमेरिकेची मार्गारेट सॅंगर भारतात संततिनियमनाचा प्रचार करण्यासाठी आली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ही अर्थशास्त्रज्ञ असल्याने त्यांचे लक्ष भारतातील लोकसंख्या वाढीकडे वेधले गेले. लोकसंख्येचे नियंत्रण व संततीनियमन चे महत्व त्यांनी महात्मा गांधींनाही पटवून दिले. त्यांनी ते मान्य केले परंतु

कुटुंब मर्यादित करण्यासाठी कृत्रिम साधनांची गरज नाही असे प्रतिपादन महात्मा गांधींनी केले. भारतीय समाज अध्यात्मवादी असल्यामुळे विवाहांतर्गत ब्रह्मचर्य व आत्मसंयमन यांच्या साह्याने मुलांचा जन्म रोखता येईल व कुटुंब मर्यादित करता येईल असे मत त्यांनी मांडले. डॉ. बाबासाहेबांना मात्र महात्मा गांधीजींचे हे विचार मान्य नव्हते. वासनेला बळी पडणाऱ्या सर्वसामान्य लोकांच्या बाबतीत ब्रह्मचर्य आणि आत्मसंयमन हा उपाय अव्यवहार्य आहे. म. गांधींचे विचार कधीच अमलात येऊ शकत नाही असे डॉ. बाबासाहेबांनी विशद केले. कुटुंब, कुटुंबातील मुलांचा विकास, स्त्रियांचे आरोग्य, देशाची आर्थिक प्रगती, दारिद्र्य निवारण इत्यादींचा विचार करता लोकसंख्या नियंत्रित असणे आवश्यक आहे. आणि लोकसंख्या नियंत्रणासाठी संततिनियमन हा एकमेव उपाय आहे हे ठामपणे मांडले. १० नोव्हेंबर १९३२ रोजी मुंबई प्रांताच्या विधीमंडळापुढे डॉ. बाबासाहेबांच्या वतीने श्री पी जे रोहम यांनी संततिनियमनाच्या उपाय योजनेबद्दलचा ठराव मांडला. कुटुंब मर्यादित ठेवणे किती निकडीचे आहे आणि त्यासाठी संततीनियमन हाच एकमेव उपाय आहे हे आपल्या भाषणातून पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु दुर्दैवाने हा ठराव ५२ विरुद्ध एक मताने फेटाळला गेला. अध्यात्मवाद व आर्थिकता यांनी झपाटलेल्या भारतीय समाजाला डॉ. बाबासाहेबांचे विचार त्याकाळात पचले नाहीत.

डॉ. बाबासाहेबांना स्वतःला दारिद्र्याचे चटके बसल्यामुळे दारिद्री माणसांना संततिनियमन हे वरदान ठरेल असे त्यांना वाटले तर नवल नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वडिलांना १४ मुले होती ते स्वतः चौदावे होते. कित्येकदा त्यांच्या खिशात पैसे नसत, वाहनांचा अभाव व फाटके कोट अशी त्यांची अवस्था असे. आणि ह्या सर्व हालाखीच्या अवस्थेला जास्त मुले जन्माला घालणारे त्यांचे वडीलच जबाबदार आहेत असा त्यांचा ग्रह होता. त्यांना स्वतःला सुद्धा पाच मुलं होती यांचा त्यांना खेद होता. त्यापैकी चार आपत्य मेली त्याबद्दल त्यांना वाईट वाटत नाही पाचही मुले जगली असती तर सर्वांचे खाणेपिणे, शिक्षणाचा बोजा पडला असता.

त्यांना मी त्यांचे योग्य रित्या संगोपन करू शकलो नसतो असे त्यांना वाटे. संततीनियमन बाबत म. गांधींची विचारसरणी मात्र अव्यवहार्य आहे. विवाहित स्त्रि-पुरुषांनी केवळ एक मूल होऊ देण्या पुरतेच काम संबंध ठेवावा व एरव्ही आत्मसंयमन करावे. विवाहांतर्गत ब्रह्मचर्य हाच एकमेव संततिनियमनाचा मार्ग आहे असे त्यांचे मत होते. पण हे त्यांचे मत अव्यवहार्य आहे कारण एकमेकांवर प्रेम करणारी तरुण पती-पत्नी एकत्र राहत असतील तर विवाहांतर्गत ब्रह्मचर्याची अपेक्षा करणे मानवी स्वभावाला धरून नाही. समजा मनाचा कोंडमारा करून स्त्रीने आत्मसंयमन केले पण पुरुषाला ते शक्य झाले नाही तर स्त्रीच्या इच्छेविरुद्ध जबरदस्तीने स्त्रीशी शरीरसंबंध ठेवले त्याचा परिणाम म्हणजे लगोलग जन्माला येणारी मुलं. त्यामुळे पाठोपाठची बाळंतपणे, रोग, दारिद्र इत्यादी सर्व भोगावे लागत आहे. लगोलग अपत्यांना जन्माला घालाव्या लागणाऱ्या स्त्रियांना या संकटातून मुक्त करून दिलासा देणाऱ्या संततिनियमनाचा पुरस्कार करण्यामागे डॉ. बाबासाहेबांची स्त्रीयांबद्दलची एक विशिष्ट दृष्टी दिसून येते.

लगोलगच्या बाळंतपणामुळे अनेक स्त्रिया मृत्युमुखी पडतात. काही स्त्रीयां शरीराने खंगतात, रोगट बनतात. त्यामुळे काही स्त्रियां अघोरी पद्धतीने गर्भपात करण्याचा प्रयत्न करतात. जबरदस्तीने लादलेल्या मातृत्वाने मातांचे मुलांच्या संगोपनाकडे दुर्लक्ष होते अशी मुले समाजाला निव्वळ भार बनतात. रोगट प्रजा निर्माण होते. कोणत्याही कारणासाठी का होईना ज्यावेळी एखाद्या स्त्रीची मूल होऊ द्यायची इच्छा नसेल त्यावेळी तिला ती गर्भधारणा टाळता येण्याची शक्यता असली पाहिजे आणि संतती जन्माला घालणे हे सर्वस्वी तिच्या इच्छेवर अवलंबून असले पाहिजे. मुले केव्हा आणि किती होऊ द्यायची हा निर्णय सर्वस्वी स्त्रीचा असला पाहिजे आणि मुलांच्या जन्माच्या निवडी संबंधीची संधी संततीनियमनामुळेच स्त्रीयांना मिळू शकते. संततीनियमनाची साधने स्त्रीच्या आरोग्याच्या दृष्टीने सुरक्षित असावीत आणि पुरुष वापरू शकतील अशा साधनां बाबत उत्पादन व्हावे असा त्यांचा आग्रह होता.

दुर्बल माणसांनी जन्माला घातलेल्या संततीमुळे आई-वडिलांना त्रास सहन करावा लागतोच, समाजालाही त्रास सहन करावा लागतो. कुटुंबातील मुलांच्या जास्तीच्या संख्येमुळे त्यांच्या आवश्यक गरजा पुरवता येत नाही त्यामुळे ते रोगराईला बळी पडतात. त्यामुळे मुले व माता मृत्यूचे प्रमाण वाढते. दारिद्र्यामुळे गुन्हेगारी वाढते. मुले चोऱ्या करू लागतात. अनैतिकता बळावते. दारिद्र्यामुळे लग्न वेळेवर होत नाही, शिक्षण मिळत नाही त्यामुळे तरुण मुली वेश्या व्यवसायाकडे वळतात. संततीनियमनाच्या साधनांचा वापर करून नको असलेल्या मुलांचा जन्म टाळता येऊ शकतो. मातांच्या मृत्यू चे प्रमाण कमी होऊ शकते. रोगराई कमी होऊ शकते व सार्वजनिक आरोग्य सुधारले जाऊ शकते. लोकसंख्या नियंत्रणात आली तर अन्नधान्य पुरवठ्यावर त्याचा ताण पडणार नाही असे विचार त्या काळात डॉ. बाबासाहेबांनी मांडले. खरेतर डॉ. बाबासाहेबांचे विचार अलिकडच्या स्त्री-मुक्ती चळवळीच्या विचारांशी सुसंगत आहेत. त्यांच्या विचारातूनच स्त्रीयां विषयीचा त्यांचा कळवळा दिसून येतो. १९३८ साली डॉ. बाबासाहेबांनी संततिनियमनाचा ठराव मांडला पण कुटुंब नियोजनाचा व संततीनियमनला अधिकृत मान्यता मिळून त्याचा शासनाने अवलंब करायला १९५१ साल उजळावे लागले. आज मात्र जाणीवपूर्वक सरकारने कुटुंब नियोजनाच्या धोरणांचा अवलंब केलेला आहे. शासनाला व समाजालाही संततिनियमन व कुटुंबनियोजनाचे महत्त्व पटलेले आहे. त्याचे फायदे लक्षात आलेले आहेत. संततीनियमन व कुटुंब नियोजन करून समाजातील दारिद्र्य व बेकारी निवारण करण्याचे उद्दिष्ट केवळ आपण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळेच साध्य होऊ शकते हीच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना प्रामाणिक आदरांजली ठरू शकेल.

संदर्भ:-

१. बोल महामानवाचे- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची ५०० मर्मभेदी भाषणे(खंड-१)
आत्मनिवेदन आणि मार्गदर्शन, अनुवाद आणि संपादन, डॉ. नरेंद्र जाधव, ग्रंथाली
प्रकाशन
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवन व कार्य, संकलन व प्रस्तावना -लक्ष्मण गायकवाड.

३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर- धनंजय कीर.
४. महाराष्ट्रातील समाज सुधारक - के. सागर
५. डॉ. जनार्दन वाघमारे: राष्ट्रनायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.
६. मून वसंत, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, प्रथम आवृत्ती १९९१.

Dr. Ambedkar's work for Dalit and Women Empowerment

-Asmita Vivek Joshi

Abstract: Dr. Babasaheb Ambedkar is very well known for his immense contribution in drafting Constitution of India. He was jurist, politician, economist and social reformer who inspired Dalit Buddhist Movement and campaigned towards social discrimination towards untouchables (Dalits). He was fighter for the dignity of women. According to him, everybody should be treated equally irrespective of their caste, creed, gender, religion. He realized drawbacks of caste-system and plightful condition of women in society. He raised his voice against inequality in society and tried to include them in modern society.

Keywords: Social reforms, Social justice, women empowerment, Hindu Code Bill.

Introduction:

Dr. Ambedkar was a brilliant student, earning doctorate from Colombia University and University of London, he gained reputation as a scholar in law, economics and political science. He involved himself to create awareness about political rights and social freedom among under privileged people (Dalits). He devoted his life to remove untouchability from society. He believed that the progress of the nation would not be realized without removal of untouchability, which means abolition of caste system in totality.

Social Reforms:

Dr. Ambedkar's vision of Social Justice emanates from his quest for a 'Just Society', which is based on the idea of casteless society. Caste system has made society stagnant which creates hurdles in integration with outsiders. Caste system does not allow lower caste to prosper which led to their moral degradation. Battle for removal of untouchability becomes the battle of human rights and justice. His major works for the downtrodden people are as follows:

In 1923, he set up Bahiskrit Hitkarini Sabha (Outcastes Welfare Association) to spread education and culture among downtrodden.

In 1930, temple entry movement launched by Dr. Ambedkar at Kalaram Mandir, Nasik which is landmark in struggle for human rights and social justice.

In 1932, his discussion with Gandhiji resulted into Poona Pact which allows Dalits are provided reservation at all levels.

Education:

Dr. Ambedkar believed that education is a movement. If it does not fulfill its objectives, it is useless. True education cradles humanity, generate sources of livelihood, imparts wisdom. He believed that economical and political issues must be resolved only after achieving the goal of social justice. For economic progress Dr. Ambedkar, wanted untouchables to learn new skills and start a new profession and move to cities to take the advantage of industrialization. For political strength, he wanted untouchables to unite themselves politically. With political power, untouchables would be able to protect, safeguard and introduce new emancipatory policies. For Dr. Ambedkar, knowledge is liberating force. He criticized British for not doing enough for the education of lower castes. He insisted for secular education to inculcate values of liberty and equality among students. He believed that education is the most important means of raising people's standard of living. His slogan was "Educate, unite, struggle". However his views on education were eclipsed by his seminal work for Dalit emancipation.

Education to women is the most powerful instrument of changing their position in society. He made provisions to ensure equal education to girls. Education and knowledge attained in schooling automatically prepares girls to access their worth and envisage new possibilities.

Women Empowerment:

Social reforms consisted with family reforms and religious reforms. Family reforms include removal of practices like child marriage, woman empowerment, etc. Dr. Ambedkar said that "I measure the progress of a community by the degree of women which women have achieved." A quick and effective change in the status of the women was contemplated through social changes. He provide powerful source of inspiration for Indian women's movement to formulate a feminist political agenda. Ambedkar saw women as the victims of the oppressive, caste-based and rigid hierarchical social system. As the chairman of the Drafting committee he made adequate inclusion of women's rights in the political vocabulary and Constitution of India. Legislations have been brought in order to give equal rights and privilege with men, to eliminate discriminations against women. He instated on Hindu Code Bill suggesting the basic improvements and amendments in the assembly. He supports women's right of property which he resolved through Hindu Code Bill. According to this bill,

portion of inheritance to daughters, while widows complete property rights. This has been previously restricted. The bill basically put gender equality to laws of inheritance and marriage. He frequently raised his voice against all sorts of injustice towards women. Due to these reforms made by Dr. Ambedkar women got independence and learnt to live with honour and pride.

Conclusion:

Dr. Ambedkar has given immense contribution for removing caste-system and empowerment of women to ensure inclusive growth of the society. In the condolence message in the Parliament Prime Minister Pandit Jawaharlal Nehru said, “Babasaheb Dr. Ambedkar was a symbol of revolt against all oppressive features of hindu society”.

References:

- 1) <http://www.legalservicesindia.com/article/1611/Dr.-B.R.-Ambedkar%E2%80%99s-Role-In-Women-Empowerment.html>
- 2) <http://ignited.in/l/a/200842>
- 3) <http://ijcrt.org/papers/IJCRT1892838.pdf>
- 4) https://en.wikipedia.org/wiki/B._R._Ambedkar

आधुनिक भारताचे स्थापत्य विशारद भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

-प्रा. समता प्रकाश तायडे.

“Dr BABASAHEB AMBEDKAR dead is more decisive ; effective and dangerous in Indian history, than Dr. Ambedkar alive”.

या वाक्याची खोली मोजण्याचे मापदंड अजून तरी कुठे आढळून येताना दिसत नाही, किंबहुना नसावेत, त्यामागे कारणही तसेच आहे आणि ते म्हणजे ‘आधुनिक भारताचे स्थापत्य विशारद भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर’.

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ एकाच समाज्याचे पुढारी नव्हते तर ते संपूर्ण भारताचे पुढारी होते. डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशाचा विचार करून आपली चळवळ राबविली. समाज हितासाठी देशहितासाठी व मानवता प्रस्थापित करण्यासाठी आपले आयुष्य खर्ची घातले. त्यांच्या कार्याचा आढावा घेण्यासाठी एखादे आरिटीकल खूप छोटे ठरेल. तरीही भारतीय समाज्यास त्यांच्या कार्याची ओळख व्हावी म्हणून सर्व समावेशक डॉ बाबासाहेब आंबेडकर अशी मांडणी मी पृढील मुद्द्याद्वारे करणार आहे.

१) हिंदू कोड बिल -

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांना न्याय मिळवून देण्यासाठी हिंदू कोड बिल मांडले पण सर्व प्रतिगामी आणि सनातनी शक्तींनी त्यांना विरोध केला ह्या बिलात अनेक मुद्दे समाविष्ट होते जसे

- अ) स्त्री ला पुनर्विवाह व घटस्फोट घेण्याचा अधिकार
- ब) पोटगी मिळण्याचा अधिकार
- क) दत्तक घेण्याचा व दत्तक जाण्याचा अधिकार
- ड) मूलीला वारस होण्याचा अधिकार
- इ) आंतरजातीय विवाह
- फ) स्वतःचा वारस निश्चित करण्याचा अधिकार.

२) संतती नियमन -

स्वतंत्र मजूर पक्षाचे नेते असताना १० नोव्हेंबर १९३८ साली बाबासाहेबांनी संतती नियमाचा ठराव प्रथमच संसदेत मांडला. लग्न करण्यास घाई करू नका. आपल्या पेक्षा जीवनांत वरच्या पातळीवर प्रत्येक मुलाला आरंभ करून देणे हे आई बापाचे कर्तव्य आहे असे त्यांचे मत होते

३) भारताची राज्यघटना -

१५० देशांचा अभ्यास करून अतिशय सर्व समावेशक लवचिक व आदर्श अशी राज्यघटना २ वर्षे ११ महीने १८ दिवसात पूर्ण करून भारत देशाला भेट दिली. भारतीय राज्यघटनेत ३९५ कलमे, १२ परिशिष्ट तर २२ प्रकरण आहेत भारतीय राज्यघटनेत स्वतंत्र समता न्याय बंधुता राष्ट्रीय एकात्मता व धर्म निरपेक्षता या तत्वांचा समावेश आहे. प्रजेच्या हाती सत्ता देऊन लोकशाही भारतात रुजविली.

४) अंधश्रद्धा निर्मूलन -

बाबासाहेबांनी अंधश्रद्धा मुळासकट उपटण्याचे काम केले . त्यासाठी त्यांनी समतेवर आधारित असलेल्या बुद्ध धम्माची कास धरली. आणि १४ ऑक्टोबर १९५६ साली लाखो अनुयायांना सोबत घेऊन नागपूर येथे बुद्ध धम्माची दीक्षा घेतली.

५) जातीयता निर्मूलन -

जातीयता निर्मूलनासाठी बाबासाहेबांनी मोठा लढा उभारला महाडचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिर सत्याग्रह, मनुस्मृती दहन, पुण्याच्या पर्वती मंदिराचा सत्याग्रह ही त्याचीच उदाहरणे होत. जातीयता पाळणे हा कायद्याने गुन्हा ठरविण्यात आला. आज पर्यंत जी माणस गाव कुसबाहेर होती ती स्वाभिमानाच जिणं जगू लागली "तू फुंकिलेस रणशिंग अगाध ज्ञानाच्या बळावर, तू तोडल्यास गुलामांच्या पायातल्या बेड्या, आणि केलेस उभे चवदार तळ्याच्या काठावर, युद्धावर जवानांना उभे करावे तसे"

६) कामगार नेते -

कामगारांचे मालकांकडून शोषण केले जात होते. त्यांना गुलामप्रमाणे राबविले जात होते अश्या दुर्बल, असंघटित, विखुरलेल्या कामगारांच्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी १९३६ च्या ऑगस्ट महिन्यात 'स्वतंत्र मजूर पक्ष्याची' स्थापना केली व त्या द्वारे कामगारांचे प्रश्न मांडले. त्यात खलील मुद्द्याचा समावेश होतो - अ) कामाचे तास कमी करणे ब) कामगारांच्या किमान मजुरीची मर्यादा ठरविणे क) नोकरीची शाश्वती बढती या संबंधी कायदेशीर तरतुदी करणे ड) भरपगरी रजा, आजारी रजा, बाळंतपण रजा, पेंशन, अपघात व त्याची नुकसान भरपाई इ) कामगारांना स्वस्त घरे फ) कामगारांच्या आरोग्याची काळजी ग) कामगारांच्या मुलांची शिक्षणाची सोय ह) हंगामी कामगारांना कायम करणे इत्यादी.

७) शेतकरी नेते -

खोती पध्दती, बलुतेदार पध्दती नष्ट होण्यासाठी विधेयक मांडले. "कूळ" म्हणून जमीन करण्याच्या शेतकऱ्यांची गुलामगिरी नष्ट व्हावी म्हणून विधेयक मांडणारे भारतातील पाहिले लोकप्रतिनिधी हे डॉ बाबासाहेब आंबेडकर होत.

८) अर्थतज्ज्ञ -

डॉ बाबासाहेबांचे विचार आजही देशाला मार्गदर्शक आहे. त्यांनी आर्थिक गुलामगिरीची समस्या मांडली. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया शेती आहे आणि म्हणून शेतीचे राष्ट्रीयीकरण व्हावे असे त्यांचे मत होते . The Ancient Indian Trade, Problem of Rupee, The evolution of provincial Finance in British India, History of Indian currency and banking etc. प्रबंध लिहले.

९) शिक्षणतज्ज्ञ -

आपल्या सर्व सामाजिक दुखण्यावर शिक्षण हेच एक औषध आहे. शिक्षण पद्धती म्हणजे वक्तीचा मानसिक व बौद्धिक विकास करून स्वतंत्रपणे विचार करण्याची शक्ती

निर्माण करण्याचे साधन होय असे त्यांचे मत होते. मुलांच्या शिक्षणा बरोबर मुलींच्या शिक्षणाचीही धडपड केली तर समाज्याचे प्रगती झपाट्याने होते. ज्ञान विद्या या गोष्टी स्त्रियांनाही आवश्यक आहे म्हणून मुलींच्या शिक्षणावर भर दिला. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे स्वतः ९ भाषा जाणकार होते. B.A ., M.A. , M.Sc, Ph.d., LLD, Dsc, D.,Lit , Barrister at law इत्यादी शैक्षणिक पात्रता त्यांच्या जवळ होती .

१०) डॉ बाबासाहेबांचा लढा -

सर्वांना समान संधी एक व्यक्ती एक मत स्त्री पुरुष समानता असा समानतेचा लढा बाबासाहेबानी उभारला. त्यांनी सुरु केलेली चळवळ ही समता, स्वतंत्र, बंधुता व न्याय ही लोकशाही मुल्य जोपासणारी होती. शिका संघटित व्हा आणि संघर्ष करा हा मूलमंत्र त्यांनी दिला . हक्क मागून मिळत नसतील तर ते मिळवण्यासाठी संघर्ष करण्याची तयारी असली पाहिजे.

अश्या बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाचे विचार ह्या भारत देशाला नेहमीच प्रेरणादायी ठरतील. आणि म्हणूनच कवी वामनदादा म्हणतात "उद्धारली कोटी कुळे भीमा तुझ्या जन्मा मुळे" भारतातील दलित शोषित पीडित यांच्या साठीच नाही तर संपूर्ण भारत देशाच्या प्रगती साठी उत्कर्षासाठी बाबासाहेबांनी कार्य केलेले आपणास बघावयास मिळते. म्हणून आधुनिक भारताचे खरे स्थापत्यकर हे डॉ बाबासाहेब आंबेडकर आहेत.

----- ○ -----

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार

-प्रा. विवेक अरुण जोशी

प्रस्तावना - आपल्या भारत मातेला अनेक ज्ञानी, सत्गुणी व महान शास्त्राज्ञांची, समाज सुधारकांची, संतांची व प्रबोधनकारांची महान परंपरा लाभलेली आहेत, त्यात भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव आदराने व अग्रस्थानी घेतले जाते. पिढ्या नि पिढ्या होत असलेल्या अन्याया विरोधात दंड थोपटून कसे उभे राहायचे व कुप्रथा नष्ट करून आधुनिक व ज्ञानाने प्रगल्भ समाज कसा बनवायचा या साठीचा त्यांचा संघर्ष जो दीपस्तंभ म्हणून अनेकांना मार्गदर्शन करत आहे.

ज्या समाजातील व्यक्तींना समाजात शिक्षण घेण्याचे तर दूरच पण समाजात मिसळण्याचे सुद्धा बंधन होते त्या समाजातून एक युगपुरुष उभा राहतो आणि अत्यंत विपरीत परिस्थितीला सामोरे जाऊन शिक्षण घेतो, लोकांना संघटीत करतो आणि त्यांना समाजातील कुप्रथांविरुद्ध संघर्ष करायला प्रेरित करतो. म्हणूनच त्यांनी दिलेला क्रांतीचा सिद्धांत **“शिका, संघटीत व्हा, आणि संघर्ष करा”** हि त्यांनी स्वतः जगून दाखवलेली त्रिसूत्री आहे असे आपल्या लक्षात येईल. अशा युग पुरुषाच्या जीवनातून खूप काही शिकण्यासारखे आहे पण आज आपण त्यांनी शिकवलेल्या मूलभूत बाबी चा अभ्यास करणार आहोत ती म्हणजे **“शिक्षण”**.

बऱ्याच जणांचा समज असतो कि चार पुस्तक वाचले एक डिग्री मिळवली कि झाले शिक्षण पण बाबा साहेबांना फक्त डिग्री मिळवण्यासाठी शिक्षण हे मान्यच नव्हते. ज्या शिक्षणाने समाज सुधारेल, नवीन तंत्रज्ञान शिकायला मिळेल, विज्ञानाधीष्टीत दृष्टीकोन निर्माण होईल, ज्या शिक्षणा मुळे संशोधक वृत्ती ला चालना मिळेल, ज्या मुळे मानसिक व बौद्धिक क्षमतांची वाढ होईल अशा शिक्षणाची कास धरण्यास बाबा साहेबांनी सांगितले आहे.

बाबा साहेबांच्या मते “शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, जो पिईल तो गुर गुरणारच”. या वाक्यात किती समर्पकता आहे हे या लेख अंती आपल्याला कळेलच.

त्यांनी आधी पासून फक्त नोकरी मिळवण्यासाठी घेतल्या जाणाऱ्या शिक्षणापेक्षा नोकरी देणाऱ्या शिक्षणावर जास्त भर दिला. याचाच अर्थ कौशल्य विकास हा महत्वाचा भाग शिक्षण पद्धतीचा हवा. डिग्री सोबतच विद्यार्थ्यांमध्ये मध्ये सृजनशीलता, कौशल्य विकास, नेतृत्व क्षमता या गुणांचा हि विकास व्हावा अशी शैक्षणिक पद्धती त्यांना अपेक्षित होती.

विद्यापीठीय शिक्षण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर -

साहेबांनी प्राथमिक शिक्षणा सोबतच उच्च शिक्षणाला सुद्धा फार महत्त्व दिलेलं आहे. जर प्राथमिक शिक्षण हे तुम्हाला साक्षर बनवत असेल तर उच्च शिक्षण हे तुम्हाला सुशिक्षित बनवते. आज समाजाला फक्त काम करणारी लोक नको आहेत तर काम देणारी लोक जास्त हवी आहेत. त्यासाठी कौशल्य विकास, त्यांच्या मानसिक-बौद्धिक क्षमतांचा विकास व एकूणच विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास या गुणांकडे लक्ष देणे फार महत्वाचे आहे. याद्वारे त्यांचा मनात कोणत्याही विषयासंदर्भात जिज्ञासू वृत्ती निर्माण होईल त्याद्वारे सखोल अध्ययनाची प्रवृत्ती निर्माण होईल त्याचप्रमाणे सत्याचा शोध किती अवघड आहे याची जाणीव होईल व तरीही त्या मार्गावर जाणे किती आवश्यक आहे हे त्यांना जाणवेल. एखाद्याने व्यक्त केलेले मत व वस्तुस्थिती यात कीती अंतर आहे हे ते जाणू शकतील. एखाद्या विचाराचा किंवा संकल्पनेचा स्विकार किंवा अस्विकार करण्यापूर्वी त्याने विवेकनिष्ठ विचार करावा, मौलिक संशोधन कसे केले जाते हे जाणून घेणे अधिक महत्वाचे आहे याची जाणीव त्यांना हवी तसेच विद्यार्थ्याने उपलब्ध पुराव्यांचे मूल्यमापन करून तर्काचा पाठपुरावा करावा तसेच त्यावर टीका करावी. त्यासाठी बाबा साहेब म्हणतात की विद्यार्थ्यांच्या क्षमता विकसित करणे हे विद्यापीठ शिक्षणाचे ध्येय असावे. विद्यापीठातून बाहेर पडणारा विद्यार्थी हा भावनिक, बौद्धिक,

मानसिक व शारीरिक रित्या परिपूर्ण असावा, त्यातून च एक समृद्ध समाज व पर्यायाने प्रगत देश निर्माण होण्यास मदत होईल.

विद्यापीठीय शिक्षक आणि विद्यार्थी -

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी महत्वाचा दुवा म्हणून शिक्षक हा कार्य करत असतो. विद्यार्थ्यांच्या क्षमता ओळखून त्यांचा विकास करणे, त्याला सृजनशील कार्य करण्यासाठी प्रेरित करणे, तसेच त्यांना फक्त शिक्षणाभिमुख न राहू देता उद्योगाभिमुख बनविणे या करिता शिक्षकाची जबाबदारी हि भावी पिढी घडविण्यासाठी अतिशय महत्वपूर्ण आहे. मात्र प्राथमिक शिक्षण व उच्च शिक्षण यात फरक आहे. बाबा साहेबांच्या मते उच्च शिक्षण देण्या करिता विद्यापीठांनी शिक्षणाभिमुख असावे, त्यांनी अध्ययन व अध्यापनासाठी प्रगत अभ्यासक्रम सुरु करावेत.

उच्च शिक्षणात संशोधन हा अतिशय महत्वपूर्ण मुद्दा आहे, त्यांच्या मते शिक्षण व संशोधन ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहे, जेव्हा संशोधनाला शिक्षणा पासून वेगळे केले जाते तेव्हा संशोधन कार्याची अपरिमित हानी होते. पदवीपूर्व अभ्यासक्रमात अध्ययनाला तर पदव्युत्तर अभ्यासक्रमात संशोधनाला प्राधान्य द्यावे. त्यांच्या मते पदवी पूर्व व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाची फारकत होता कामा नये. त्यासाठी शिक्षणासोबतच संशोधनाला सुद्धा अनन्य साधारण महत्व आहे. याच सोबत एक अत्यंत महत्वपूर्ण मुद्दा त्यांनी अधोरेखित केला आहे की शिक्षण हे फक्त शिक्षण नसून ते मूल्याधारित असावे जेणे करून त्या शिक्षणाचा वापर आपण विधायक कार्यासाठीच करावा याची जाणीव विद्यार्थ्याला व्हायला हवी.

डॉ. बाबा साहेब म्हणतात की विद्यापीठांनी हे लक्षात ठेवावे की, शिक्षकांच्या माध्यमातून केवळ अध्ययन अध्यापनाचे कार्य करूनच विद्यापीठ शिक्षणाभिमुख होणार नाही तर विद्यापीठ शिक्षणाभिमुख आहे किंवा नाही याचा निर्णय शिक्षण कार्यात गुंतलेले विद्वान विद्यापीठाच्या शैक्षणिक कार्यावर प्रभावी नियंत्रण ठेवतात कि नाही यावर अवलंबून आहे.

शिक्षण कार्यावर या विद्वानांचे पूर्ण नियंत्रण असेल तरच विद्यापीठ शिक्षणाभिमुख विद्यापीठ होईल. त्यांच्या मते शिक्षणाभिमुख विद्यापीठ म्हणजे शिक्षकांचे विद्यापीठ होय.

निष्कर्ष -

वरील विवेचन लक्षात घेता, आपल्या लक्षात येते कि बाबा साहेबांचे विचार आजच्या युगात नवीन परिपूर्ण पिढी घडविण्यासाठी व पर्यायाने देशाचं विकासासाठी किती महत्वाचे आहेत. त्यांच्या मार्गदर्शना नुसार आपण आजच्या उच्च शिक्षण पद्धतीमध्ये अभ्यासक्रमासोबतच संशोधन वृत्ती विकसित व्हावी यासाठी विद्यापीठ कार्य करताना बघत आहोत. त्याच प्रमाणे आज च्या युगात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी दिलेली Skill India ची हाक हि बाबा साहेबांनी उच्च शिक्षणा कडून केलेल्या अपेक्षांपैकीच एक आहे असे प्रकर्षाने जाणवते.

आपल्या देशातील विद्यार्थी हा दैव वादि न राहता त्याचा दृष्टीकोन विज्ञानाधीष्टीत असावा असे त्यांचे मत होते. त्यासाठी विद्यापीठांनी नव-नवीन संशोधनाधीष्टीत व विज्ञानाधीष्टीत अभ्यासक्रम राबवावेत जेणे करून विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशीलतेचा विकास होईल व फक्त कर्मचारी न जन्माला येत उद्योजक या भारतात जन्माला येतील.

या सगळ्या प्रवासात त्यांनी अत्यंत महत्वपूर्ण बाब सांगितली ती म्हणजे शिक्षण हे मूल्याधीष्टीत शिक्षण असावे अन्यथा फक्त शिक्षणाचा वापर हा देश विघातक कार्यासाठी सुद्धा केला जाऊ शकतो.

बाबा साहेबांचा एक एक विचार हा आपल्याला अंतर्मुख करून जातो व जीवनाकडे व एकंदर शिक्षणाकडे बघण्याचा एक नवीन दृष्टीकोन देऊन जातो. अशा या महा मानवास जर मनापासून आभार व्यक्त करायचे असतील तर त्यांनी दाखवलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार विद्यार्थ्यांनी व शिक्षकांनी आप आपली भूमिका पार पाडली तर हीच त्यांना खरी आदरांजली असेल.

----- • -----

संपादकांचा परिचय

प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने

प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने हे मागील २१ वर्षांपासून सरदार वल्लभभाई पटेल कला व विज्ञान महाविद्यालयात प्राचार्य पदावर कार्यरत आहेत. आजपर्यंत ५ संशोधन लेख अंतराष्ट्रीय नियतकालिकामध्ये, १२ संशोधन लेख राष्ट्रीय स्तरावर प्रकाशित झालेले आहेत. ५ पुस्तकांचे लेखन केलेले आहेत. महाराष्ट्र शासनाच्या विविध समित्यांवर सदस्य म्हणून काम करण्याचा अनुभव आहे. महाविद्यालयाचे दोन वेळेस NAAC संस्थेद्वारे पुनर्मुल्यांकन केलेले आहे.

प्रा. व्ही. एन. रामटेके

प्रा. विनोद नामदेव रामटेके हे सरदार वल्लभभाई पटेल कला व विज्ञान महाविद्यालय ऐनपुर येथे २००९ पासून मानसशास्त्र विषयाचे सहायक प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत. त्यांचे उच्च शिक्षण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाशी संलग्नित मिलिंद महाविद्यालय औरंगाबाद येथे झाले. त्यांनी संत तुकाराम कला व विज्ञान महाविद्यालय परभणी व शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था अमरावती येथे पदवी व पदव्युत्तर वर्गाला अध्यापनाचे कार्य केले आहे. आतापर्यंत त्यांचे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नल मध्ये ११ शोधनिबंध प्रकाशित झाले आहेत. २ शोधनिबंध ISBN ग्रंथामध्ये प्रकाशित झाले आहेत. २ ग्रंथांचे संपादन केले आहे. सर M. A. B. Ed. SET and NET उत्तीर्ण आहेत.

डॉ. संदीप एस. सालुंके

डॉ. संदीप सदाशिव सालुंके हे सरदार वल्लभभाई पटेल कला व विज्ञान महाविद्यालय ऐनपुर येथे २०१९ पासून ग्रंथपाल म्हणून कार्यरत आहेत. या आधी ते ताप्ती एजुकेशन सोसायटी भुसावळ च्या व्यवस्थापन परिसंस्थेत २००९ ते २०१९ पर्यंत पूर्णवेळ सहायक प्राध्यापक म्हणून कार्यरत होते. आतापर्यंत त्यांचे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नल मध्ये १२ शोधनिबंध प्रकाशित झाले आहेत. नामांकित ३ पुस्तकांचे संपादन कार्य केलेले आहेत. यांनी UGC NET परीक्षा ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विषयात तीन वेळा उत्तीर्ण असून SET परीक्षा सुद्धा उत्तीर्ण केलेली आहे. यांनी ग्रंथालय व माहितीशास्त्राची पदवीयुत्तर पदवी (M.Lib) तसेच संगणक व्यवस्थापन शास्त्रातील पदवीयुत्तर पदवी (M.C.M) संपादित केली आहे. आणि वर्ष २०२० मध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाने त्यांना ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विषयात विद्यावाचस्पती (Ph.D.) बहाल केली आहे.